

GEORGEISMEN SOM ELEMENT I DET SOCIAL-RADIKALE IDÉKOMPLEKS INDTIL o. 1922

Af Erik Rasmussen

Med en af P. Munch og Ove Rode anvendt glose betegner lektor, dr. phil. Erik Rasmussen de ideer, der tilsammen beherskede Det radikale Venstres programmer og politik på økonomiske og sociale områder, som social-radikale. Undersøgelsen viser, at georgeismen øvede stigende indflydelse på partiets program og i mindre grad også på dets praktiske politik (f. eks. i form af krav om ejendomsskyldens omdannelse til grundskyld og om udstykning på jordrentevilkår), men det lykkedes ikke dens fortalere at vinde partiet for den georgeistiske samfundsopfattelse som helhed betragtet. Den folkelige baggrund var ikke til stede uden for husmandsbevægelsen.

Indledende bemærkninger.

Nogle politiske partier bygger i vid udstrækning på en bestemt idé eller idékreds, som giver deres virke et præg af ideologisk fasthed og sammenhæng. Andre forholder sig mere eklektisk og henter elementer fra forskellige idékredse; på den måde fremkommer hvad der her skal betegnes som et idékompleks, d. v. s. et sæt forestillinger uden egentlig organisk sammenhæng men desuagtet i stand til at afgive basis for en praktisk politik. Det radikale Venstre er et godt eksempel på den sidstnævnte type.

Da indenrigsminister Ove Rode i sin bekendte »Gimle-tale«, holdt i folketinget den 26. oktober 1916, trak nogle hovedlinier op for sit samfundssyn, sagde han bl. a.: »Jeg tror ikke på en bestemt økonomisk teori, men jeg tror på social-radikale ideer, som, når krigen er afsluttet, sammen vil arbejde for at tilvejebringe bedre tilstande end de nu herskende«¹⁾. Den term han valgte: *social-radikale ideer*, var så pas ubestemt at den kunde have bud til andre end partifæller. Men den havde hjemmel i hans eget partis sprogbrug. *Social-radikal* var den glose P. Munch havde brugt til at betegne den kreds han og Rode i første række søgte kontakt med, da de i årene mellem systemskiftet og Venstre-reformpartiets sprængning forberedte deres politiske gerning gennem dannelsen af Den radikale Klub²⁾. I denne klub indledte *Husmandens*

¹⁾ *Rigsdagstidende 1916/17*, F. sp. 854.

²⁾ Cf. Roar Skovmand i Erik Rasmussen & Roar Skovmand, *Det radikale Venstre 1905-1955* (1955) (cit.: *DRV 1905-1955*), pp. 15-19.

redaktør, Johs. Madsen, i januar 1904 en drøftelse af grundlaget for en social-radikal politik³⁾, og da diskussionen »væsentlig drejede sig om jordrente og andre skatteforhold«, tør man formode at georgeistiske synspunkter har været bærende i foredraget, som det var at vente af de sjællandske husmænds penneførere. »Det social-radikale Venstre« var også blandt de betegnelser som blev foreslået som navn til den nye partidannelse i Odense 1905⁴⁾. Den vandt ikke synderlig gehør, og hverken i partiprogrammet eller i redaktør Niels Bransagers bredere skrevne pjece *Om Programmet* (1906) optrådte ordet. Det havde formentlig i manges ører en fremmed klang, mindede måske også, selv om ordet *social* ingenlunde blev undgået, lovlige meget om *socialdemokratisk*, og i hvert fald havde det i de følgende år for Det radikale Venstres folk langt større agitatorisk værdi at hævde at deres standpunkter var Venstres gamle og deres politik uforfalsket Venstre-politik.

Selv om glosen *social-radikal* således ingenlunde var almindeligt benyttet af de Radikale selv, findes der næppe nogen anden som mere passende kan anvendes til at betegne det kompleks af ideer partiet byggede sin politik på i økonomiske og sociale spørgsmål. Den har ikke i almindelig sprogbrug nogen veldefineret betydning som der derved øves vold imod, og da partiet sidenhen synes at have opgivet den til fordel for udtrykket *social-liberal*, vækker den ikke, som så mange andre partibetegnelser, forestillinger som hører en senere tid til.

I den social-radikale målsætning indgik mange elementer: frihandel; begrænsning af monopolvers indflydelse; afskaffelse af både finans- og beskyttelsestold; beskatning af samfundsskabte værdier; formindskelse af den økonomiske ulighed, dels ad skattevejen, dels ved oprettelse af husmandsbrug og gennem udbyttedeling; voldgift i arbejdsstridigheder; udbygning og omformning af den sociale lovgivning; støtte til ærdruelighedsarbejdet. Alt dette var programpunkter som ingenlunde kunde udledes af en enkelt samfundsteori. Forskellige idékredse havde hver ydet deres og indgik altså med større eller mindre vægt i det social-radikale idékompleks.

En af disse idékredse var georgeismen. Nærværende afhandling har til formål at belyse i hvilken udstrækning og med hvilken vægt georgeistiske anskuelser gjorde sig gældende indenfor det social-radikale idékompleks i tiden frem til o. 1922. Afgrænsningen er foretaget ud fra flere hensyn. Året 1920 markerer et skifte både i dansk politisk historie i det hele taget og specielt i Det radikale Venstres, og i 1922 krones på én gang bestræbelserne for at lade ejendomsskylden erstatte af en

³⁾ RA. Ove Rodes arkiv, tillæg II (Det radikale Venstres arkiv) B (Indk. breve og sager vedr. partiets stiftelse og virksomhed), læg b, prot. for Den radikale Klub, 21. 1. 1904.

⁴⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 20. 5. 1905, kl. 13.

grundskyld med delvist held og Det radikale Venstre vedtager et nyt, af georgeismen stærkere præget program til afløsning af det første fra 1905.

Materialets grundstamme er en næsten fuldstændig bevaret række maskinskrevne referater af landsmøder og hovedbestyrelses- og forretningsudvalgsmøder i Det radikale Venstres landsforbund i årene 1905–19⁵⁾). Referater af rigsdagsgruppens forhandlinger foreligger derimod kun for tiden 1914–20⁶⁾), og de omfatter ikke forhandlingerne i dens bestyrelse. Af utrykt materiale er i øvrigt benyttet breve og optegnelser fra Jakob E. Langes, Ove Rodes og C. Th. Zahles arkiver, alle i Rigsarkivet, enkelte breve fra Zahle til Edvard Brandes i Det kgl. Bibliotek, samt en del papirer fra Henry George Foreningens virke i årene 1903–09⁷⁾).

Georgeismen i Danmark i begyndelsen af århundredet.

Henry Georges tanker var på dansk grund første gang blevet ført frem i slutningen af 1880'erne, især af den unge landbrugsskolelærer Jakob E. Lange, men foreløbig slog de ikke rigtig an⁸⁾). I marts 1902 skete der imidlertid et nyt fremstød med stiftelsen af den danske Henry George Forening⁹⁾). Den begyndte ganske småt, men var tre år senere nået op på 850 medlemmer med 24 kredse omkring i landet og arbejdede meget energisk med udsendelse af en vrimmel af småskrifter. Initiativtager og formand i de første år var godsinspektør og sagfører Sophus Berthelsen i Høng, og i forretningsudvalget sad desuden Jakob E. Lange og bygmester Jens Andersen, Frederikshavn, den senere folketingsmand.

Det som især bar foreningen frem, var dens heftige agitation mod den i 1903 gennemførte skattereform, hvis omdannelse af de gamle hartkornsskatter til en ejendomsskyld hvilende på grund og bygninger under ét fra et georgeistisk synspunkt betegnede et alvorligt tilbageskridt, så meget mere som grundbyrderne taget i gennemsnit nedsattes til omkring det halve, hvad georgeisterne fordømte som en gave til de øjeblikkelige grundbesiddere på kommende generationers bekostning.

⁵⁾ Referaterne findes dels i Rodes arkiv i Rigsarkivet (till. II D; 51 hæfter, det sidste fra 17. 9. 1913), dels i Det radikale Venstres arkiv i partisekretærens kontor på Christiansborg (yderligere 34 hæfter, det sidste fra 21. 11. 1919).

⁶⁾ RA. Protokol for Det radikale Venstres rigsdagsgruppe.

⁷⁾ Disse papirer blev beredvilligt stillet til min rådighed af fru Signe Bjørner, i hvis besiddelse de befandt sig, efter henvendelse til foreningens nuværende sekretær, grosserer Dan Bjørner. For adgang til de øvrige arkivalier takker jeg rigsarkivarerne dr. Axel Linvald og dr. Svend Aakjær, højesteretssagfører Stig Rode, civilingeniør H. Dedichen samt Det radikale Venstres ledelse.

⁸⁾ Villads Christensen, »Den første Henry George Bevægelse i Danmark« (*Det ny Aarhundrede*, 3. årg., II (1905–06), pp. 77–90), optrykt i Signe Bjørner, *En Verdens-tankes Vækst i vort Folk* (1934), pp. 99–127.

⁹⁾ Signe Bjørner, *op. cit.*, p. 91.

I de samme år organiserede husmændene sig og blev for første gang en magt i det offentlige liv. De var modstandere af ejendoms-skylden fordi den betød en forholdsvis tungere beskatning af de små brug end af de større, og de var levende interesseret i den friest mulige adgang til jord til oprettelse af nye husmandsbrug. På afgørende punkter var der således forudsætninger for et samarbejde mellem husmænd og georgeister, og mulighederne blev straks set og udnyttet af Berthelsen. På hans tilskyndelse vedtog De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger i 1902 den navnkundige Køge-resolution, hvis krav om »snarest mulig ophævelse af enhver told og skat« på forbrugsartikler, produktionsmidler og arbejdsfortjeneste og om indførelse af »skat på den jordværdi som ikke skyldes enkeltmands arbejde, men som hidrører fra samfundets vækst og udvikling«, landets øvrige husmandsorganisationer opfordredes til at tilslutte sig og de politiske partier »der ønsker støtte fra husmandsstandens side« til at virke for.

I de følgende år sluttede de fynske husmænd sig til Køge-resolutionens grundtanke. Jyderne var mere tilbageholdende. Men De samvirkende danske Husmandsforeningers første landsstævne i Odense i marts 1910 vedtog en resolution af klart georgeistisk tilsnit: »Folkets ret til fædrelandets jord befæstes og udvides. Da grundenes værdi, såvel i by som på land, skyldes samfundets liv og virksomhed, bør bestræbelserne gå i retning af at inddrage de samfundsskabte grundværdier til offentligt eje gennem en grundskyld«; støtte til oprettelse af husmandsbrug skulde gives under sådanne former at forrentningen af jordens værdi blev en fast offentlig grundbyrde til staten.

Øernes husmandsførere – mænd som sjællænderne Karl Hansen, Ankerstræde, og Niels Frederiksen, lolliken Rasmus Jensen Vandman og fynboen Emil Rasmussen – var stærkt influerede af georgeistisk tankegang, og gennem en intens foredrags- og agitationsvirksomhed trængte den efterhånden dybt ind i sindene hos denne generation af husmænd, i nogen grad også i Jylland.

Blandt Henry George Foreningens medlemmer var der en del husmænd og også adskillige gårdejere, men mange af de mest aktive var præster, lærere, højskolefolk og andre i mere liberale erhverv. Stifterne synes at have tænkt sig at den kun skulde virke i kort tid¹⁰⁾, måske ud fra en overvurdering af deres tankers gennemslagskraft, og det var først efterhånden de blev interesseret i at gøre deres sammenslutning til en nogenlunde talstærk organisation. Foreningen skulde ikke optræde som politisk parti, men vel ved stadige henvendelser til partierne og til offentligheden arbejde for sine ideers virkeliggørelse. De ledende var enige om at også små skridt var af værdi, men i øvrigt var de ofte

¹⁰⁾ Henry George Foreningens arkiv, S. Berthelsen til Jakob E. Lange og J. Andersen 12. 5. 1905.

uenige om veje og midler¹¹), og der kunde hos enkelte optræde en utålsomhed som kunde have splittet bevægelsen i sekter¹²) om ikke andre havde holdt igen. Der var georgeistisk sindede personer som en tid foretrak at virke udenfor foreningen¹³).

Berthelsen var uden tvivl georgeisternes virksomste kraft. Hans utrættelighed grænsede til pågåenhed, hans argumentation virkede »som rekylgevær-salver« – Langes træffende karakteristik¹⁴) –, og han »overvurderede stadig de politiske muligheder for at gennemføre reformer i stor stil, vilde i tide og utide stille resolutioner og gøre så meget spektakel som mulig«. Når Lange tilføjer at samarbejdet med Berthelsen ikke altid var helt let, er det en elskværdig måde at sige sandheden på; akterne vidner om at han var dominerende og på én gang udfordrende i sin form og selv nærtagende¹⁵). En særlig styrke gav det ham at han med sin formidable evne til at sætte noget i værk udgav georgeisternes i de første år eneste organ, månedsbladet *Ret* – med den for Berthelsen karakteristiske undertitel: *Tidsskrift for Mandsret og Landsret* – som Henry George Foreningen vel benyttede som medlemsblad, men som dens øvrige ledelse ingensomhelst indflydelse kunde øve på¹⁶). Disse personlige forhold blev ikke uden betydning for den georgeistiske bevægelses forhold til Det radikale Venstre.

Det radikale Venstres dannelse. Odense-programmet 1905.

Det var indlysende at man fra georgeistisk side opmærksomt måtte følge det arbejde som Den radikale Klub under Munchs og Rodes ledelse i årene 1903–05 gjorde for lidt efter lidt at organisere den voksende skare af utilfredse venstremænd. Hidtil havde Henry George Foreningen ikke mødt megen forståelse af sine synspunkter hos de politiske partier. Ved valget i 1903 havde Berthelsen organiseret enslydende forespørgsler til en række folketingskandidater. Set fra et georgeistisk stude var spørgsmålene forsigtigt formuleret, men svarene var i mange tilfælde afvisende eller uforstående. Al interesse for grundværdibeskatning – således blev resultatet opgjort af en af de betydeligste georgeister, rådstue-

¹¹) Jakob E. Lange, *Erindringer fra halvfjerdsindstyve år* (Odense 1938), pp. 106–07, 148–49.

¹²) F. eks. vilde Berthelsen i 1908 hindre højskoleforstander H. C. Nielsen-Svinning i at tale ved foreningens møder, fordi Nielsen-Svinning – i modstrid med Henry George – mente at der ved grundværdiskattens indførelse kunde ydes grundejerne erstatning (HGF's arkiv, brevveksling ml. S. Berthelsen og J. L. Bjørner jan. 1908). Om senere meningsforskelle i dette spørgsmål blandt georgeister, cf. Nils Elvander, »Danmarks Retsforbund. Idéer och historia« (*Statsvetenskaplig Tidsskrift* 1952, pp. 81–110).

¹³) RA. Rodes arkiv, till. IID, 9. 12. 1905; HGF's arkiv, J. Andersen t. S. Berthelsen 13. 1. 1906.

¹⁴) *Op. cit.*, p. 106.

¹⁵) Cf. Langes samtidige vurdering (p. 257, note 33).

¹⁶) RA. C. Th. Zahles arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 27. 4. 1905.

arkivar Villads Christensen – var i dansk politik samlet mellem centrum og venstre fløj; den bredte sig med forskellig styrke over en mindre del af Venstrereformpartiet, gennem de i 1905 udbrudte Radikale, blandt hvilke kun Krabbe var en undtagelse, og et stykke ind i Socialdemokratiet, hvor den så atter standsedes af en stejl modstand¹⁷⁾.

Det var også indlysende at de kredse som skabte Det radikale Venstre, i høj grad måtte have deres opmærksomhed henledt på de ganske vist fåtallige men energisk arbejdende og i øernes husmandsbevægelse indflydelsesrige georgeister. Enkelte af disse havde, under indtryk af skattelovene, selv været inde på tanken om en ny partidannelse¹⁸⁾. Blandt medlemmerne i Den radikale Klub var allerede fra 1903 georgeistisk indstillede mænd som læge Vilh. Asmund (Jensen), Villads Christensen, ingeniør Folke (Rasmussen) og dr. phil. C. N. Starcke. Så længe oppositionen væsentlig var et københavnsk foretagende, var georgeisterne imidlertid et beskedent mindretal; adskillige af de andre medlemmer stillede sig køligt til de centrale dele af Henry Georges og hans danske disciples tankegang, og om klubbens bestemmende inderkreds, altså fremfor andre Munch, Rode og, lidt senere, redaktør Niels Bransager fra *Venstres Folkeblad* i Ringsted, gjaldt at det de måske kunde interesseres for, var de sider som i overskuelig tid lod sig omsætte i praktisk demokratisk politik. Foreløbig vilde de skabe en organisation af oppositionelle venstremænd. Blandt de folk de til det formål søgte forbindelse med i løbet af 1904, var der flere georgeister, deriblandt Sophus Berthelsen. På et møde i november ivrede han for at man skulde skride til at udarbejde et program; først så vilde han arbejde for tilslutning. Men han stod ene med sit standpunkt¹⁹⁾.

I januar 1905 skete bruddet indenfor Venstrereformpartiet på rigsdagen, og dermed var det øjeblik kommet hvor det gennem klubben forberedte organisationsarbejde måtte tage endelig form, og et program for dets virke fremsattes. Det første programudkast blev skrevet af Munch og Rode og kritisk gennemgået af overretssagfører Oskar Johansen. Under omtalen af skatteforhold var de to førstnævnte enige om at foreslå: »Ejendomsskylden omdannes til en grundværdiskat«. Det var en godtagelse af en væsentlig side af georgeisternes kritik af skatte-reformen 1903 og samtidig ord som vilde vække genklang i husmandskredse, men vidtgående var forslaget, set fra et georgeistisk synspunkt, ikke. Det blev imidlertid yderligere svækket ved den omformning Oskar

¹⁷⁾ Villads Christensen, »Hvad mener vore nuværende Politikere om Grundværdibe-skatningen?« (*Dansk Tidsskrift* 1906, pp. 265–73). – Villads Christensens materiale er bevaret i Henry George Foreningens arkiv. Hans redegørelse er en rolig og forsigtig vurdering af et, som han understreger, spinkelt og mangelfuldt materiale.

¹⁸⁾ HGF's arkiv, Jens Johansen, Ladelund, t. S. Berthelsen 19. 6. og 11. 7. 1903.

¹⁹⁾ RA. Rodes arkiv, till. II B, læg b, prot. 13. 11. 1904; till. II D, 27. 11. 1904; *DRV 1905–1955*, p. 31.

Johansen gav det: »Ejendomsskylden omdannes under hensyntagen til principperne for en grundværdibeskatning«. ²⁰⁾

I denne skikkelse gik forslaget til mødet i restaurant Wivel den 20. februar ²¹⁾, hvor initiativtagerne mødtes med repræsentanter fra hele landet. Her blev det kritiseret af mejerist Frands Paulsen, Gislinge, som på Rodes forslag blev gjort til formand for det udvalg der behandlede de økonomiske og sociale spørgsmål. I udvalget ønskede tilhængerne af grundværdibeskatning denne klarere betonet, men overfor modstanden slog de sig til tåls med den foreslåede form. Begge parter enedes om at foreslå et nyt punktum: »Den grundværdistigning der skyldes samfundets foranstaltninger og vækst, beskattes indtil videre særskilt«. Det er karakteristisk at det for ikke-georgeister var meget lettere at acceptere beskatning af fremtidige grundværdistigninger end af de allerede skete; til gengæld var en grundværdistigningsskat for mange georgeister en betænkelig foranstaltning at indlade sig med fordi den kunde spærre vejen til en egentlig grundværdiskat ²²⁾ som efter deres opfattelse alene kunde løse de væsentlige spørgsmål. Under diskussionen in pleno kom uenigheden derfor til at dreje sig om ordene »indtil videre«, som trafikassistent W. Ohlsson og overretssagfører Konrad Levysohn foreslog strøget. Det endte med at man med 16 stemmer mod 12 vedtog at beholde dem, altså en lille sejr for georgeisterne. Anderledes gik det med det lille ord »forsøgsvis« som de i udvalget havde fået indføjet foran udkastets krav om »forsikring mod arbejdsløshed«, fordi de ikke troede på nytten deraf. I denne henseende gik Munch og flere andre bestemt imod dem og fik deres forslag forkastet, utvivlsomt fordi deres anskuelser på dette område forekom ikke-overbeviste utopiske.

Fra Wivel-mødet udsendtes et opråb til meningsfæller om at organisere sig rundt omkring i landet og vælge delegerede til et landsmøde hvor det nye parti skulde konstituere sig og udforme sit program. Opråbet ²³⁾ opfordrede til at slutte op om de folketingsmænd som i januar på grundlag af uenighed i militærspørgsmålet var udskilt af Venstre-reformpartiet og havde dannet Folketingets Venstre, og udtalte »den sikre forvisning at det nye parti desuden vil blive udgangspunkt for en dybtgående demokratisk fornyelse af dansk venstrepolitik«. Havde det hidtil kunnet være uklart mod hvilket mål det gennem Den radikale Klub iværksatte organisationsarbejde sigtede, var der nu ikke mere tvivl om

²⁰⁾ DRV 1905-1955, p. 48.

²¹⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 20. 2. 1905.

²²⁾ 1. 7. 1904 havde S. Berthelsen skrevet til Rode: »Mindre Vægt lægger vi - saa underligt det kan lyde - paa en særlig Jordværdistignings Skat! Nemlig fordi en saadan kun vil ramme de særlig *synlige* Symptomer - men ikke Sygdommens Kilde« (RA. Rodes arkiv).

²³⁾ Det radikale Venstre 1905-1930, p. 21.

at det, i hvert fald indtil videre, vilde komme til at danne baggrunden for Folketingets Venstre.

For Berthelsen var dette en skuffelse. C. Th. Zahle og hans fæller, havde han i januar skrevet til Rode²⁴), »var for 3 Aar siden med til (med hele Partiet) Knæk for Knæk at sønderbryde Venstres Program, sveg Parlamentarismen, Toldreformen, Skattesagen«. Han holdt endnu fast ved forbindelsen med Rode og Munch og vilde ikke alene gerne virke som »den saglige Konsulent for Programudvalget«, hvilket naturligt lod sig forene med Henry George Foreningens politiske holdning, men ønskede også »den fortrolige Konference, med alle Kort paa Bordet, som bør gaa forud for enhver større paatænkt Aktion«²⁵); en tid synes han at have set meget optimistisk på hvor langt han kunde nå ad den vej²⁶). Men samtidig satte han store forhåbninger til at det rekonstruerede ministerium, som han hyldede i sit tidsskrift²⁷), vilde fremlægge et »frisindet økonomisk Program«, øjensynligt fordi han nærrede tillid til den nye finansminister, Vilhelm Lassen, med hvem han på samme tid stod i forbindelse²⁸), og mente at i så fald vilde utvivlsomt en stor del af hans meningsfæller slutte sig til ministeriet. Formentlig var Berthelsen bange for ved et åbenlyst samarbejde med en opposition som han, under indflydelse af Lassen, ikke tilskrev store chancer, at ødelægge Henry George Foreningens muligheder for at øve indflydelse på Venstrereformpartiet, og desuden nærrede han en særlig uvilje mod Zahles gruppe fordi den havde stået den afgæede, for skattereformen ansvarlige finansminister, C. Hage, nær. I hvert fald bragte Wivel-mødets udtalelse ham i harnisk, »fordi den i *Efteraaret* paabegyndte Bevægelse for at opbygge et nyt Folkeparti paa et rationelt [det vil i Berthelsens sprogbrug sige: georgeistisk] Program, nu ved dette tarvelige Opraab skal omgøres til en Garde omkring de i *Januar* (af andre Grunde) udtraadte Venstremænd, der ... ikke ere i Stand til at grundlægge et nyt Parti, hverken ifølge deres Fortid eller deres Optræden fornylig«²⁹).

Selv om Berthelsen tilføjede at han og hans meningsfæller vilde »støtte et hvilket som helst Parti, som optager et rationelt socialt Program, specielt med Grundværdiskattens snarlige Gennemførelse, paa

²⁴) RA. Rodes arkiv, br. fr. S. Berthelsen 20. 1. 1905 (datoen kan læses som 20. el. 29. 1.; den første læsning synes at være den rigtige da »de 8«, som omtales i brevet, 26. 1. blev til »de 12«, og da et 30. 1. dateret brev begynder: »Tak for igår«).

²⁵) Ibid., 20. og 30. 1. og 15. 2. 1905.

²⁶) HGF's arkiv, S. Berthelsen t. Jakob E. Lange og J. Andersen 3. 2. 1905 (»... *et nyt Folkeparti med Grundværdiskatten som bestemt Programpunkt* er under Danelse«; formentlig har Berthelsen ved sit besøg hos Rode 29. 1. set dennes oprindelige programudkast, uden Oskar Johansens korrektur).

²⁷) *Ret*, 1. bd. (1904-06), pp. 51-53.

²⁸) RA. Zahles arkiv, koncept til svar på S. Berthelsens brev af 19. 4. 1905.

²⁹) RA. Rodes arkiv, till. II B, læg a, br. fr. S. Berthelsen 28. 2. 1905; cf. *Ret*, 1. bd., pp. 99-100.

sin Fane«, kastede han sig dog ud i en energisk bekæmpelse af Folketingets Venstre og af tanken om dets tilknytning til den radikale bevægelse³⁰). Han påvirkede meningsfæller til ikke at underskrive opråbet³¹), og han søgte at aftvinge Zahle som formand for Folketingets Venstre svar på et spørgeskema han den 14. februar havde tilstillet ham, i den hensigt at offentliggøre spørgsmål og svar i *Ret*, hvad Zahle af let forståelige taktiske grunde ikke ønskede at indlade sig på; deres brevveksling desangående³²) udviklede sig til et skænderi, hvorunder Zahle havde den fordel at kunne påpege at Berthelsen ikke som påstået handlede på sin forenings vegne men i modstrid med dens øvrige forretningsudvalg.

Bygmester Jens Andersen tog aktiv del i dannelsen af Det radikale Venstre, og Jakob E. Lange forholdt sig velvilligt afventende. De var i forvejen stødt sammen med Berthelsen i spørgsmål om foreningens ledelse³³), og de forhindrede ham i at sætte den plan i værk han nu udkastede. Allerede i februar havde han villet indkalde et medlemsmøde for at lægge pres på de fra Den radikale Klub udgåede forhandlinger³⁴), og samtidig med at han i begyndelsen af april forlangte at der skulde gives delegerede fra Henry George Foreningen adgang til det planlagte møde i Odense 20.–21. maj hvor det nye parti skulde stiftes³⁵), vilde han samle dem til medlemsstævne samme sted dagen før³⁶), i den hensigt at organisere en samlet georgeistisk optræden for enten at opnå bestemmende indflydelse på dets program eller hidføre dets sprængning i starten³⁷). Lange og Andersen henholdt sig til at foreningens stilling til det nye parti måtte være den samme som til andre politiske partier³⁸), d. v. s. at den ikke som forening skulde engagere sig politisk, og de forhindrede afholdelsen af både medlemsstævnet og et bestyrelsesmøde, Andersen med den tilføjelse at foreningen hverken kunde påtvinge den nye organisation sit program eller sprænge den, men ved et forsøg derpå kunde risikere at sprænge sig selv³⁹). Det

³⁰) RA. Rodes arkiv, till. II B, læg a, br. fr. J. Andersen 26. 4. 1905.

³¹) Ibid., br. fr. P. A. Kruuse 6. 3. 1905.

³²) RA. Zahles arkiv, br. fr. S. Berthelsen 2. 3., 6. 3., 17. 4., 19. 4. 1905, med Zahles koncepter til svar; br. fr. Lange og J. Andersen 27./28. 4. 1905, med Zahles koncept til forudgående henvendelse.

³³) HGF's arkiv, brevveksling ml. Berthelsen, Lange og J. Andersen 15., 21. og 23. 1. 1905. – Lange skrev 23. 1.: »Berthelsens stejle holdning har overbevist mig om, at når han ikke engang i en så ringe sag kan formå sig til at finde sig i vor afgørelse, vil intet virkeligt samarbejde kunne tilvejebringes, men forretningsudvalget blive enten et hjemsted for endeløse og resultatløse forhandlinger eller et overflødig skjul for formandens eneråde«.

³⁴) Ibid., 3., 6. og 8. 2. og 7. 8. 1905.

³⁵) RA. Rodes arkiv, till. II B, læg a, br. fr. S. Berthelsen 8. 4. 1905.

³⁶) HGF's arkiv, S. Berthelsen til Lange og J. Andersen 21. 4. 1905.

³⁷) Ibid., 12. 5. 1905.

³⁸) Ibid., J. Andersen til S. Berthelsen 24. 4. 1905, Lange til samme 26. og 28. 4. 1905, J. Andersen og Lange til bestyrelsen 2. 5. 1905.

³⁹) Ibid., J. Andersen til S. Berthelsen 13. 5. 1905.

var i øvrigt mest Lange der førte ordet under den ofte pinlige forhandling med Berthelsen; hans motiv var formentlig det at han ikke fandt man varetog georgeistiske interesser ved at lægge hindringer i vejen for eller blot svække den nye partidannelse, som kunde formodes at blive mere modtagelig for påvirkning fra den side end et, hvis disse bestræbelser mislykkedes, almægtigt Venstrereformparti. I Odense kom Berthelsen således ikke til at øve indflydelse – han var ikke til stede – men han fortsatte sine angreb på Folketingets Venstre i *Ret*, og de var så generende at Zahle appellerede til partiets georgeister om hjælp til at få standset disse »skadelige og umotiverede angreb ... det eneste uheld Det radikale Venstre hidtil har haft«, men forgæves. »Berthelsen er så uheldig som vel muligt«, sagde Jens Andersen, »også for georgeisterne selv ... Ingen har indflydelse på ham, han tager intet hensyn, han er en syg mand«⁴⁰). Andersen og Lange havde siden forningens ordinære medlemsstævne i september 1905 ikke mere sæde i dens ledelse.

Landsmødet i Odense 20.–21. maj⁴¹) havde imidlertid behandlet og vedtaget programudkastet. Fuld frihandel var et væsentligt led i georgeisternes krav, og det var tilfredsstillende for dem at programmet krævede finanstolden på almindelige livsfornødenheder og på råstoffer nedsat efterhånden til den ganske kunde bortfalde, og beskyttelsestolden ophævet planmæssig gradvis med billigt hensyn til bestående erhverv. Hvad de specifikt georgeistiske ønsker angik, foreslog Jens Andersen udkastets »Ejendomsskylden omdannes under hensyntagen til principperne for en grundværdibeskatning« ændret til »Ejendomsskylden omdannes efter principperne for en grundværdibeskatning«. Han fik støtte fra Johs. Madsen, men skønt Oskar Johansen ikke havde noget imod ændringsforslaget da de to udtryk efter hans opfattelse gav omtrent samme mening, anbefalede Bransager og Rode at beholde udkastets mere forsigtige formulering, Bransager under fremhævelse af at Henry Georges skatteprogram endnu var et gæringsprodukt som man ikke kunde gå uden om men heller ikke burde binde sig for fast til endnu, og Rode – som jo selv oprindelig havde foreslået en mere uforbeholden formulering end Andersens ændringsforslag indebar – med den motivering at Georges tanker, som han selv, indskød han, fattede mere og mere interesse for, jo mere han beskæftigede sig med dem, endnu langt fra var forstået af den store vælgermasse. Man tør formode at deres sejge modstand mod et så lidet afvigende ændringsforslag skyldtes hensyn til aftaler med Folketingets Venstre. Deres betænkeligheder sejrede. Madsen appellerede efter udvalgsbehandlingen til samling: »Det gælder ikke hvem der er stærkest. Jeg ønsker som georgeist at gøre mit ar-

⁴⁰) RA. Rodes arkiv, till. II D, 9.12.1905.

⁴¹) Ibid., 20.–21. 5. 1905.

bejde i samklang med Det radikale Venstre«, og ved afstemningen blev ændringsforslaget forkastet med 141 stemmer mod 119. Tallene kan ikke tages som udtryk for styrkeforholdet mellem georgeister og ikke-georgeister på mødet, idet adskillige af de førstnævnte formentlig udviste resignation. Et af husmand Chr. Olsen, St. Thorøje, en ivrig georgeist, stillet ændringsforslag: »[Grundværdibeskatningen] udvides således at alle indtægter af grundværdier inddrages under samfundet«, blev forkastet »med stor majoritet«, et yderligere vidnesbyrd om georgeisternes mådehold. Det ved Wivel-mødet formulerede krav om en grundværdistigningsskat⁴²⁾ optrådte i det forslag der blev forelagt landsmødet, i en i flere henseender afsvækket skikkelse, som redaktionsudvalget formodentlig havde givet det efter drøftelser med Folketingets Venstre: »Når offentlige foranstaltninger medfører en stigning af grundværdien, sikres der kommune og stat andel i værdistigningen«, og denne formulering blev ikke anfægtet på mødet.

Sammenlignet med hvad Henry Georges tanker i deres helhed gik ud på, kunde det siges at være beskedne udslag de havde givet sig i det nye partiprogram, men i betragtning af at det ikke var mere end godt tre år siden de første gang med virkelig styrke var blevet ført frem i den offentlige debat, forstår man at hans disciple, selv Berthelsen⁴³⁾, var ganske godt tilfredse med resultatet. Oven i købet havde georgeisterne vist en sådan styrke på mødet at det nye parti næppe vilde kunne undgå at tage hensyn til dem i sit kommende arbejde. Det mærkedes hurtigt. I foråret 1906 udsendte Det radikale Venstres hovedbestyrelse en af Bransager udarbejdet pjece *Om Programmet*, en fylldig kommentar, der i vidt omfang, omend ikke i forpligtende vendinger, gav plads for et klart georgeistisk grundsyn. Programmets ord om at der ved påligningen af de fornødne skatter burde tilstræbes en formindskelse af den bestående økonomiske ulighed, fortolkedes dels som sigtende til udjævning ad den progressive indkomstbeskatnings vej, dels som bundende i »erkendelsen af at der gives en skat som ved sine finansielle og sociale virkninger menes at have en særlig evne til at formindske den økonomiske ulighed idet den erobrer for fællesskassen de samfundsskabte værdier, der, så længe de går i private lommer, naturnødvendigt afføder økonomisk ulighed i stort omfang ... Vort program har adopteret grundværdiskatten som et uafviseligt og bestemmende moment i fremtidige overvejelser angående en tidssvarende og virkelig demokratisk beskatning«. Derefter refereredes Georges tankegang: »Den indkomst og formue der skyldes en mands rent personlige arbejde, bør rettelig forblive i hans besiddelse ubeskåret af nogen skat. Derimod

⁴²⁾ Cf. p. 255.

⁴³⁾ HGF's arkiv, S. Berthelsen til en række medlemmer af foreningens bestyrelse 7. 8. 1905; *Ref.*, 1. bd., pp. 156-60.

gives der indkomster og formuer som ikke skyldes nogen enkelt mands arbejde men et samfunds arbejde og udvikling ... Og idet samfundet gennem en grundværdiskat lægger beslag på dem, antages denne skat at ville fremkalde en række sociale virkninger ... der i stigende grad umuliggør fremkomsten af den tredje art af indkomst og formue, den nemlig som tilvejebringes ved andres arbejde for den enkelte, og som staten egentlig heller ikke har ret til at gøre noget indgreb i«. Af brydningen mellem denne nye tankegang, tilføjede pjecen (et morsomt stykke Bransager'sk tilberedning af George for enhver radikal smag), og den sidste menneskealders demokratiske skattetanker »hæver fremtiden sig.« Gang på gang anslog pjecen de samme toner, både i sin omtale af skattereformen af 1903 og i sin begrundelse af programmets krav om offentligt fæste som vejen til en bedre husmandslovgivning. Det var derfor ikke mærkeligt at Villads Christensen, der i februar 1906 havde afløst Berthelsen som formand for Henry George Foreningen, på det radikale landsmøde i Århus i april 1906⁴⁴⁾ overbragte følgende adresse fra sin organisation: »Henry George Foreningens bestyrelse har med glæde erfaret at Det radikale Venstres pjece *Om Programmet* har optaget en klar og utvetydig anerkendelse af de grundsætninger hvorpå vor bevægelse er rejst. Henry George Foreningen, som venter tilslutning fra alle politiske partier, bringer Det radikale Venstre som det første politiske parti der har optaget grundværdiskatten på sit program, sin påskønnelse derfor, og forudsætter at partiet også i gerningen vil yde sin støtte til gennemførelsen af denne samfundsreform.«

Folketingets Venstre.

Hvad angik Folketingets Venstre, var georgeisternes tilfredshed foreløbig af negativ art. Partiet havde i efteråret 1905 fremsat nogle ændringsforslag til skattelovene⁴⁵⁾, som bl. a. gik ud på en forhøjelse af fradragene for de mindste ejendomme ved ansættelsen til ejendoms-skyld. En gennemførelse af forslagene vilde altså betyde et yderligere skridt bort fra det georgeistiske krav om lige skat på lige jord, og de kunde tage sig ud som stemmekøbspolitik overfor husmændene. De blev skarpt kritiseret af Berthelsen i *Ret*⁴⁶⁾, og i interne drøftelser i partiet⁴⁷⁾ sagde en overfor dette velvilligt indstillet georgeist som Jens Andersen at han vilde ønske de aldrig var blevet fremsat, og at de i hvert fald burde være fremsat på grundlag af et bedre princip da de dog ikke kunde ventes gennemført, og landsforbundets formand, gård-

⁴⁴⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 13.-14. 4. 1906.

⁴⁵⁾ *Rt.* 1905/06, F. sp. 541; till. A, sp. 2725-28.

⁴⁶⁾ 1. bd., pp. 218-20.

⁴⁷⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 9. 12. 1905.

ejer Jørgen Hald, opfordrede folketingsgruppen til at betegne dem som midlertidige. Disse råd fulgte Kr. Pedersen ved i sin ordførertale ved forslaget 1. behandling⁴⁸⁾ at hævde at hans partis hovedanke mod loven om ejendomsskyld var den at ejendommene blev beskattet efter prisen i handel og vandel, »ikke efter jordens grundværdi efter bonitet og beliggenhed«, men han kunde ikke afværge at indenrigsministeren med virkning spillede på modsætningen mellem forslaget og Odense-programmet⁴⁹⁾. Forslaget kom aldrig længere end til udvalg, men endnu den følgende sommer jamrede Nielsen Svinning og husmand Knud Thøgersen i stærke ord over den fortræd det havde voldt⁵⁰⁾.

Det var folketingsmand Carl Slengerik der havde foranlediget at dette spørgsmål blev gennemdrøftet med landsforbundets hovedbestyrelse, fordi han mente det ikke gik an man skændtes offentligt. Han betegnede ved den lejlighed sig selv som »nærmest georgeist«, og Kristjan Pedersen sagde: »Vi har ikke i vore partimøder haft en mand som er principielt imod Henry Georgeismen.« Zahle havde i foråret 1905 skrevet til georgeister at han nærrede »levende«, resp. »megen« sympati for Henry Georges tanker⁵¹⁾. Spørgsmålet var hvor meget disse erklæringer i virkeligheden indeholdt.

Ingen af Folketingets Venstres mænd var i deres politik oprindelig præget af nogen georgeistiske anskuelser. De havde alle været med til at gennemføre skattereformen på linie med andre venstremænd, og det måtte, uanset hvilke ændringer der efterhånden var ved at foregå i deres holdning, falde dem vanskeligt at vende sig voldsomt imod en lov de selv havde medansvar for. De havde tiltrådt Det radikale Venstres program. Men en af dem, Anton Jensen fra Fakse-kredsen, syntes at der i Odense var blevet bragt et offer til georgeisterne⁵²⁾, og det er muligt at andre mente det samme men skjulte deres følelser bedre. Gennemgående svarede de imidlertid velvilligt på Henry George Foreningens forespørgsel ved valget i 1906⁵³⁾, skønt spørgsmålene denne gang var georgeistisk set langt mere vidtgående. Velviljen strakte sig i øvrigt langt ind i de andre partier og var et udtryk for at de georgeistiske synspunkter havde vundet en hel del fodfæste i de forløbne år, ikke mindst gennem husmandsbevægelsen. Trods velviljen kunde der dog vanskeligt tænkes et kraftigt georgeistisk initiativ fra Folketingets Venstre før det var blevet forynget med nye kræfter fra landsorganisationen. I 1906

⁴⁸⁾ *Rt. 1905/06*, F. sp. 3106-15.

⁴⁹⁾ *Ibid.*, sp. 3119.

⁵⁰⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 17. 7. 1906.

⁵¹⁾ RA. Zahles arkiv, koncepter ved br. fr. S. Berthelsen 19. 4. 1905 og fr. Lange og J. Andersen 27./28. 4. 1905.

⁵²⁾ RA. Rodes arkiv, till. II B, 9. 12. 1905. — Det kan bemærkes at Berthelsen i 1903 havde overvejet at stille sig i Fakse-kredsen (HGF's arkiv, Peder Andersen og Niels P. Hansen t. S. Berthelsen 19. og 22. 6. 1903).

⁵³⁾ HGF's arkiv; cf. *Ret*, 1. bd., pp. 355-57, 359-60, 399-400.

kom den georgeistisk set moderate gårdejer Mads Larsen ind, i 1908 Bransager, først i 1909 valgtes Munch og Rode og af georgeister Jens Andersen og pastor S. Keiser-Nielsen.

Der rådede i de første år af Det radikale Venstres tilværelse en vis usikkerhed i partiet i de her behandlede spørgsmål, ikke blot fordi det rummede forskellige anskuelser, men også fordi det var svært at angive hvordan sagen praktisk skulde gribes an. Man var inde på den tanke at forlange af regeringen en undersøgelse af de finansielle virkninger af ejendomsskyldens omdannelse til en grundværdibeskatning⁵⁴), og et hovedbestyrelsesmedlem vilde have at Folketingets Venstre skulde fremsætte selvstændige forslag til toldlov og grundværdibeskatning⁵⁵), men det var vistnok rigtigt, som Knud Thøgersen sagde, at man ikke var færdig til at fremlægge forslag, og at der først måtte oparbejdes en politik ude i befolkningen. Henry George Foreningen stillede 1906–07 krav til finansministeren om at jorden ved den kommende vurdering til ejendomsskyld skulde ansættes særskilt, men mødte afslag med den begrundelse at loven ikke hjemlede adgang dertil⁵⁶). Samme svar fik mænd fra Folketingets Venstre da de i vinteren 1909 ventilerede spørgsmålet overfor regeringen; de tænkte, iflg. Slengeriks oplysning⁵⁷), da på at indbringe et forslag om vurdering af den nøgne jord ved særlige vurderingsmænd, men opgav det fordi det vilde drukne i den store militærdebat. Under behandlingen i årene 1908–10 af spørgsmålet om indførelse af en jernbaneskyld stillede Slengerik i kommissionen sammen med S. Berthelsen forslag om fuld inddragelse af den ved jernbaneanlæg hidførte værdistigning, et standpunkt som han og Kr. Pedersen fastholdt under folketingsforhandlingerne i 1909, men som partiet som helhed til sidst opgav under hensyn til umuligheden af at føre det igennem⁵⁸).

Partiets landsmøderesolutioner i 1906 og 1907 berørte kun disse spørgsmål kortfattet og i forsigtige vendinger. Der sporedes i 1907 nogen utålmodighed blandt de mere ivrige georgeister⁵⁹), og på landsmødet i 1908⁶⁰) kom det til en temmelig livlig diskussion. Det af hovedbestyrelsen fremlagte resolutionsudkast berørte næsten ikke de herhen hørende spørgsmål, og da C. N. Starcke som første diskussionsdeltager sagde at han fandt det for negativt, og at han vilde ønske at grundværdibeskatningen kunde få en fremtrædende plads i resolutionen, blev han hilst med hørråb og bifaldsklap. Stemningen i forsamlingen var

⁵⁴) RA. Rodes arkiv, till. II D, 8. 2. 1906.

⁵⁵) Ibid., 17. 7. 1906.

⁵⁶) HGF's arkiv, 15. 9. 1906–15. 9. 1907; cf. *Ret*, 1. bd., pp. 405–07.

⁵⁷) RA. Rodes arkiv, till. II D, 27.–28. 2. 1909.

⁵⁸) *Rigsdagsårh.* 1908/09, pp. 256–60; 1909/10, pp. 157–63.

⁵⁹) RA. Rodes arkiv, till. II D, 1.–2. 4. 1907.

⁶⁰) Ibid., 16.–17. 5. 1908.

så udpræget at Rode, som indrømmede at stemningen indenfor partiet var gået mere i retning af grundværdiskatten siden programmets vedtagelse i Odense, koncentrerede sine bestræbelser om at hindre at den foreslåede udtalelse fik karakter af en programændring. Starcke fik sæde i resolutionsudvalget som enstemmigt forelagde et forslag til en særlig udtalelse, som forsamlingen vedtog med alle stemmer mod én. Udtalelsen krævede en samlet behandling af spørgsmålene om ophævelsen af len og stamhuse, udstykning af jord, offentligt fæste og beskatning af grundværdierne og beklagede at regeringen fremdeles afviste kravet om en særskilt vurdering af grunden, som var nødvendig for en indgående drøftelse af den påkrævede reform af ejendomsskatterne.

Jordudvalgets betænkning 1909. Randers-resolutionen 1911.

I 1909 ventedes der valg. Venstrereformpartiet var svækket af Alberti-katastrofen og af uenighed om den forestående afgørelse af forsvarsspørgsmålet. Det var øjensynligt at Det radikale Venstre havde langt bedre muligheder for at hævde sig end i 1906. På landsmødet i de sidste dage af februar⁶¹⁾ skulde også jordpolitikken drøftes, men der var i hovedbestyrelsen enighed om at det ikke burde fremkomme med udtalelser om andet end militærspørgsmålet.

Men diskussionen førte hurtigt med sig at husmand Henrik Christensen, Dysted, fremsatte et georgeistisk præget resolutionsforslag. Rode greb straks ind. Det var rigtigt, mente han, ved ethvert landsmøde at drøfte jordspørgsmålet, men det var næppe hensigtsmæssigt ved ethvert møde at fremkomme med resolutioner derom, særlig ikke forud for et valg som det forestående hvor alt drejede sig om militærspørgsmålet. Derimod foreslog han at landsmødet, i betragtning af at en løsning af jordspørgsmålet efter de i Odense-programmet udtalte principper var af afgørende betydning, skulde nedsætte et udvalg på 15 medlemmer til inden næste landsmøde at udarbejde og for dette forelægge en betænkning der kunde danne grundlag for forslag til lovgivning i spørgsmålet. Rodes behændige forslag var ikke aftalt med hovedbestyrelsen men formodentlig udtænkt for påkommende tilfælde; støttet af Munch og flere af husmandsførerne gik det igennem, men ikke uden at det blev sagt at det hindrede den virkelige stemning i forsamlingen i at komme til udtryk.

Udvalget fik den sammensætning Rode foreslog: fem husmænd, fem jordbrugere uden for husmandsstanden og fem uden for landbruget, nemlig forpagter Poul Andersen, Brockdorff; Vilh. Asmund; gårdejer Lars Eriksen, Brendt; gårdejer Herman Hansen, Frisvad; Karl Hansen,

⁶¹⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 27.-28. 2. 1909.

Bakkehuset (tidl. Ankerstræde); Rasmus Jensen Vandman; husmand Chr. P. Jensen, Skibsby; bankdirektør J. Hassing Jørgensen, København; bogtrykker R. Chr. Jørgensen, Slagelse; godsejer C. Moesgaard Kjeldsen, Lidsø; Jakob E. Lange; lærer K. J. Møller, Helsingør; Emil Rasmussen; husmand Ebbe Sørensen, Holsted; gårdejer Axel Søndergaard, Søgaard. Der var fra forskellig side blevet stillet forslag om at Berthelsen skulde optages i udvalget, men det blev afvist med den begrundelse at man ikke kunde medtage en mand udenfor partiet. Der er næppe tvivl om at afvisningen havde lykkelige følger for det gode samarbejde mellem udvalget og partiet, men begrundelsen stilles i et ejendommeligt lys af den omstændighed at Lange, som endda blev udvalgets formand, heller ikke var medlem af partiet – omend en tid opstillet som kandidat i tilslutning til det – og ej heller til stede ved mødet⁶²).

Lange havde været georgeismens første talsmand i Danmark. Siden sammenstødet med Berthelsen i 1905 havde han ikke haft del i Henry George Foreningens landsledelse, men i det stille virket støt for sagen. Han var en betydelig personlighed, kyndig, rolig og udholdende. I sine erindringer skriver han at han straks var klar over at hvis det nedsatte udvalg skulde få betydning, var det af vigtighed at samle så mange som muligt om krav »der på den ene side var af virkelig fundamental betydning, men på den anden side ikke lå for langt ude i det blå, udenfor vælgernes horisont, og derfor udenfor den praktiske politik«, og det bevarede materiale bekræfter til fulde hans ord.

Udvalget konstituerede sig straks med Lange som formand og den fynske husmandsfører Emil Rasmussen som næstformand. Hassing Jørgensen var dets eneste bestemte modstander af de georgeistiske tanker og så stejl at det derved blev lettere for Lange at samle ikke blot sine nære meningsfæller men alle de andre udvalgsmedlemmer om sine forslag⁶³).

Betænkningen⁶⁴) blev afgivet den 19. december 1909. Den faldt i to afsnit, dels en mere almen redegørelse for udvalgets opfattelse af jordspørgsmålet, konkluderende i en række forslag til ændring af de pågældende punkter på Det radikale Venstres program, dels en mere indgående redegørelse for den foreslåede »grundskyld«⁶⁵), sluttende med en række konkrete forslag til den nærmeste fremtids lovgivning. Programændringsforslagene gik ud på at befæste og udvide folkets ret til fædrelandets jord ved at inddrage grundværdien til offentligt eje

⁶²) Lange, *op. cit.*, pp. 112–13.

⁶³) *Ibid.*, p. 113; cf. RA. Jakob E. Langes arkiv, br. t. Leila Lange, f. Larsen, 8. 8. 1909; HGF's arkiv, Lange t. Villads Christensen 16. 8. 1909.

⁶⁴) *Jordspørgsmålet. Betænkning afgivet af Flertallet af det paa det radikale Venstres Landsmøde Februar 1909 nedsatte Udvalg* (Odense 1911).

⁶⁵) Ved udarbejdelsen heraf havde iflg. Langes oplysning (RA. Rodes arkiv, till. II D, 19. 2. 1910) Villads Christensen medvirket, hvad redegørelsens mange historiske paralleller også vidner om.

gennem en gradvis voksende grundskyld, hvorved afskaffelse af skatter der tyngede foretagsomheden og beskar arbejdsudbyttet, vilde muliggøres, mens enkeltmands uretmæssige berigelse på samfundets bekostning og jordens spekulationsmæssige fordyrelse og tilbageholdelse vilde blive modvirket; til yderligere lettelse af adgangen til jord skulde der kunne ydes lån under en sådan form at brugene blev selveje, dog at forrentningen af selve jordens værdi forblev en fast, offentlig grundbyrde; endelig skulde den ved frigivelsen af len og stamhuse fremkaldte øgede værdi inddrages af det offentlige og folkets urgamle ret til fri færdsel i naturen hævdes. Hovedpunkterne i disse programforslag gik næsten uændret igen i den resolution De samvirkende danske Husmandsforeninger, under medvirken af Lange⁶⁶⁾, udsendte fra deres landsstævne i Odense tre måneder senere⁶⁷⁾. Jordudvalgets konkrete forslag til grundskyldslovgivning omfattede en statsgrundskyld på 5‰, som, med forbehold overfor den usikkerhed som mangelen på kendskab til landets samlede jordværdi forvoldte, mentes at ville indbringe 13 à 14 mill. kr., d. v. s. nok til at erstatte ejendomsskylden og den ved skattelovgivningen af 1903 iværksatte formindskelse af grundskatterne samt endnu en del af den øvrige skattebyrde; dens provenu skulde anvendes til afskaffelse af ejendomsskylden, af told på almene brugsgenstande og beskyttelsestold samt af skat på småindkomster, således at det skattefrie beløb forhøjedes fra 6–800 til 10–1200 kr.; samtidig skulde den kommunale ejendomsbeskatning omdannes til en grundskyld, og grundværdistigninger beskattes med en tillægssats på 1½ %, så at omtrent halvdelen deraf inddroges.

Betænkningen var, som udvalgets ivrigste georgeister gentagne gange betonedede, fra deres synspunkt mådeholden⁶⁸⁾, og nogle af dem havde kun kunnet underskrive den ud fra den betragtning at dens forslag var foreløbige. Den krævede jo langtfra fuld inddragelse af de samfundsskabte værdier, og den talte ikke om grundskylden som eneste skat. Alligevel betegnede den i sammenligning med Odense-programmet et meget betydeligt fremskridt for georgeistisk tankegang, og det var ikke at vente at den vilde få en smertefri gang gennem partiets forskellige instanser.

Forinden var den politiske situation overraskende forandret, idet Zahle i oktober 1909 havde dannet et radikalt mindretalsministerium. Selv om det måtte fare varsomt, havde det også forpligtet sig til at vise sig overbevisningstro. Hvad grundskyldsspørgsmålet angik, blev der straks taget et initiativ, idet finansminister Edvard Brandes på finansloven fik optaget en bevilling til en prøvevurdering af jorden

⁶⁶⁾ Lange, *op. cit.*, p. 107.

⁶⁷⁾ Cf. p. 252.

⁶⁸⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 19. 2. og 23.–24. 4. 1910, 13.–14. 5. 1911.

forskellige steder i landet »til brug ved overvejelse af spørgsmålet om en skat på jord efter dens grundværdi«; forslaget blev tiltrådt af finansudvalget under betoning af at det drejede sig om et forsøg uden nogensomhelst konsekvens med hensyn til anvendelsen af bestemte beskatningsformer⁶⁹). Derimod strandede et af indenrigsminister Munch fremlagt forslag om at standse overgangen fra hartkornsskat til ejendomsskyld under den kommunale beskatning; det interessanteste ved forslaget var måske at det i bemærkningerne dertil hed at det var regeringens agt »at søge gennemført en overgang fra ejendomsskyld til en jordskyld hvor selve grundværdien tages som udgangspunkt for skattens beregning«⁷⁰).

I den nye situation samledes partiets forretningsudvalg den 19. februar 1910 til forhandling med jordudvalgets flertal om dets betænkning⁷¹). Det havde jo været planen at denne skulde være behandlet på landsmødet samme år, og at den efter dettes bestemmelse skulde have dannet grundlag for lovforslag som rigsdagsgruppen skulde føre frem i den på valget i 1909 følgende rigsdagsperiode, i øvrigt uden alt for lyse forventninger til deres gennemførelse. I stedet måtte man nu regne med nye valg i foråret eller sommeren 1910, fordi regeringen ikke vilde kunne holde sig ved magten. Hvad det kommende landsmøde vedtog, vilde altså blive et valgprogram. Derfor burde man, sagde Rode, stå på det som alle var enige om: ejendomsskyldens omdannelse til grundskyld når prøvevurderingens resultat forelå; følgelig burde betænkningen underkastes 1. behandling ved det forestående landsmøde og 2. og afgørende behandling ved landsmødet i 1911, efter i mellemtiden at være tilstillet de lokale organisationer til drøftelse. Til rigsdagspolitikernes lettelse erklærede Lange sig enig i Rodes forslag og motiverne dertil; han var endda glad overrasket over at de vilde gå til valg på ejendomsskyldens omdannelse til grundskyld (Rode gav et par uger senere udtryk for dette ønske i folketinget⁷²)), og villig til at gå med til et 1000 kr.'s fradrag af hensyn til de små ejendomme såvel som til en revision af formuebeskatningen med henblik på kostbare bygninger. Om fremgangsmåden ved betænkningens behandling blev der således let enighed; derimod var Rode, Munch og Zahle tilbøjelige til at mene at man ikke burde sigte mod en programændring i 1911 – »et program skal helst blive stående uforandret i lange tider« – således som udvalget havde tænkt sig, men måske nøjes med en udtalelse fra landsmødet til rigsdagspartiet, men det spørgsmål var jo endnu ikke aktuelt.

⁶⁹) *Rigsdagsårb. 1909/10*, p. 84; *Rt. 1909/10*, till. B., sp. 795–96 og 1019–20, F. sp. 5110–35.

⁷⁰) *Rt. 1909/10*, till. A, sp. 2466.

⁷¹) RA. Rodes arkiv, till. II D.

⁷²) *Rt. 1909/10*, F. sp. 5126.

På landsmødet 23.-24.4. 1910⁷³⁾ redegjorde Lange for flertallets betænkning, Hassing Jørgensen for sit mindretalsstandpunkt; han fremhævede Venstres gamle standpunkter med hensyn til indkomstskat og statsfæste. På Munchs og egne vegne foreslog Rode flg. resolution: »Idet landsmødet takker jordudvalget for dets arbejde, beslutter det at lade udvalgsflertallets betænkning overgå til en afsluttende behandling på næste landsmøde⁷⁴⁾, og udtaler sin tilslutning til ministeriets bestræbelser for gennem den særskilte vurdering af grundværdien, som andre regeringer modsatte sig, at forberede forslag om den nuværende ejendomsskylds omdannelse til en grundskyld«. Der fremkom forslag om at erstatte ordene »den nuværende ejendomsskylds« med »alle skatters«. Men Munch blev hilst af hørråb da han sagde: »Om vi kan nøjes med et skattesystem udelukkende på jordværdien, det vil erfaringen vise. Vi må bygge på erfaringens grundlag«, og Lange erklærede: »Vor sag er i sikre hænder, og derfor går jeg gerne med til Rodes forslag«. Resolutionen blev vedtaget enstemmigt, hvilket blev hilst med stærke håndklap.

Efter valget den 20. maj 1910 gik den radikale regering af, da det ikke var lykkedes den at skaffe sig øget tilslutning. Forinden havde den haft held til at føre sit forslag om en prøvevurdering igennem rigsdagen. Georgeisternes krav var så småt begyndt at finde tilslutning også i andre partier. I Venstres program af september 1909, som overhovedet lagde sig temmelig nær op ad de Radikales, hed det: »Grundværdibeskatning ... bør særlig tilstræbes hvor offentlige foretagender har frembragt en stigning af grundværdien«, og J. C. Christensen havde til *Ret*⁷⁵⁾ erklæret at *særlig* ikke skulde forstås som *kun*. Georgeistisk set var dette ikke meget, men det gjorde indtryk på de radikale ledere – Munch frygtede »en demagogpolitik fra J. C. Christensen for at synes til venstre for os; J. C. har jo mange husmænd, den mindre oplyste del af standen«⁷⁶⁾ – og var måske ikke uden betydning for deres voksende tilbøjelighed til at tage skridt i georgeistisk retning.

Det trak ud med udsendelsen af jordudvalgets betænkning. Lange begyndte at blive utålmodig⁷⁷⁾. Imidlertid var spørgsmålet blevet behandlet på et hovedbestyrelsesmøde den 15. oktober⁷⁸⁾. Her havde Rode redegjort for hvorledes situationen efter hans og partiledelsens opfattelse igen var fuldkommen forandret. Der var underskud på finan-

⁷³⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D.

⁷⁴⁾ Hassing Jørgensen protesterede mod at hans mindretalsbetænkning således vilde bortfalde, men kunde ingen indrømmelse opnå; dette skyldtes et bestemt krav fra Lange som betingelse for at gå med til at udsætte sagens endelige afgørelse til 1911 (RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 18. 4. 1910).

⁷⁵⁾ 5. bd. (1909-10), p. 15.

⁷⁶⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 19. 2. 1910.

⁷⁷⁾ RA. Rodes arkiv, br. fra Jakob E. Lange 29. 10. 1910.

⁷⁸⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 15. 10. 1910.

serne, og derfor skulde den nye Venstre-regering bruge nye indtægter. Hvis Det radikale Venstre i denne situation stillede de forslag udvalgsbetænkningen indeholdt, altså en grundskyld der gav 2½ gang så meget som afløsningen af ejendomsskylden nødvendiggjorde, vilde den blot hjælpe regeringen med at fylde hullet og tilmed gøre grundskylden upopulær når dens indførelse ikke ledsagedes af afskaffelse af tilsvarende byrder i form af told og skatter; han tilføjede at mange georgeister, f. eks. Villads Christensen og K. J. Møller, var enige heri, mens andre, som Berthelsen, vilde fortsætte arbejdet for grundværdibeskatningen uden noget hensyn til den foreliggende situation. Rode foreslog at betænkningen ikke blev gjort offentlig men kun udsendt til organisationerne, og at den blev ledsaget af en af forretningsudvalget og jordudvalget udarbejdet vejledende skrivelse. Der var ret forskellige meninger herom, men på Asmunds forslag enedes man om at lade de to nævnte udvalg holde et fællesmøde derom.

Dette fandt sted den 17. december⁷⁹⁾. Det viste sig at Lange mente at når nye skatter var nødvendige, burde Det radikale Venstre have en stor, samlet finansplan; han var lidet interesseret i en ganske lille grundskyld, men afviste den dog ikke, fordi den jo vilde medføre en fuldstændig vurdering; i hvert fald ønskede han den saglige behandling af udvalgsbetænkningen videreført efter planen. Der var flere georgeister der mente som Chr. P. Jensen: »Grundværdiskatten burde ikke fylde hullet, men da hullet skal fyldes, så på den retfærdigste måde: grundværdiskatten«, men der hævdede sig også fra den side modsatte røster, og man enedes om at lade Rode og Lange udarbejde den foreslåede redegørelse til ledsagelse af betænkningen.

Det havde været Langes ønske at de på forhånd skulde have udarbejdet en sådan, for at fremme udsendelsen, men først i januar 1911 kom de i gang, og derefter tog trykningen efter hans mening urimelig lang tid. »Jeg erindrer om«, skrev han den 23. januar til Rode, »at den største part af vinteren allerede er gået, så den forhalingspolitik der hidindtil synes at være forretningsudvalgets eneste bidrag til denne dog ikke uvigtige sags behandling, nu passende kunde afsluttes«⁸⁰⁾. Denne karakteristik som utålmodigheden aftvang Lange, var måske hans inderste opfattelse af partiledelsens mange taktiske hensyn. Endelig i februar blev betænkning og redegørelse udsendt til kredsorganisationerne⁸¹⁾, og i den følgende tid blev de drøftet dér.

Landsmødet i 1911 fandt sted i Randers 13.-14. maj⁸²⁾. Aftenen før forhandlede hovedbestyrelsens og jordudvalgets medlemmer sig

⁷⁹⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 17. 12. 1910.

⁸⁰⁾ RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 22. 10. og 30. 11. 1910, 6., 10. og 23. 1. 1911.

⁸¹⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 17. 12. 1910.

⁸²⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D.

til enighed om et forslag til beslutning af landsmødet, som kun Hassing Jørgensen gik imod⁸³). Forslaget gik ud på at landsmødet »i tilslutning til de i jordudvalgets flertals betænkning fremsatte forslag« skulde opfordre partiets rigsdagsgruppe til »som en foreløbig arbejdsplan« at virke for 1. at ejendomsskylden til stat og kommune, snarest muligt efter at prøvevurderingens resultater var offentliggjort, omdannedes til en grundværdiskat, 2. at kommunerne fik tilladelse til derudover at opkræve en grundværdistigningsskyld, 3. at hovedmassen af præstegårdsjorderne blev udstykket, 4. at den jord som staten evt. kom i besiddelse af ved i forbindelse med lens og stamhuses overgang til fri ejendom at inddrage den del af værdien der svarede til den ret den forud havde over disse besiddelser, skulde anvendes til oprettelse af mindre jordbrug, og 5. at forrentningen af grundværdien af de med statens støtte oprettede jordbrug skulde være en vedvarende offentlig grundbyrde.

Sammenlignes dette forslag med de i jordudvalgets betænkning fremsatte, ses det at forskellighederne især samler sig på to punkter: grundskyldsforslaget gælder kun omdannelse af ejendomsskylden, altså georgeistisk set et væsentligt tilbagemag, og fremskaffelse af jord til udstykning spiller en langt større rolle; ønsket om forrentning af grundværdien som vedvarende offentlig grundbyrde er fælles, men betænkningens forkærlighed for selvejret er forsvundet, for så vidt altså en sejr for Hassing Jørgensens synspunkter. Rode havde foreslået en formulering hvorved landsmødet blot gav tilslutning til visse af betænkningens positive forslag, mens Lange foreslog tilslutning til betænkningen som sådan⁸⁴); de var mødtes i det kompromis som vendingen »i tilslutning til de i jordudvalgets flertals betænkning fremsatte forslag« var udtryk for, og denne vending blev både under og efter landsmødet udlagt på forskellig vis.

Landsmødedebatten var bevæget. Flere georgeister gav udtryk for deres skuffelse over at man ikke var nået videre. Men for en gangs skyld var det deres modstandere der tog heftigst til orde. En af dem drev det til at sige: »Georgeisterne er som gøge; de snylter på andre partier. Lad os kaste det gøgeæg bort!« Hassing Jørgensen, hvis politik, efter hvad han ved en senere lejlighed sagde⁸⁵), i og for sig havde sigtet mod et sådant mål, udtalte at partiet havde begået en fejl i 1905 ved at sætte grundværdibeskatningen på sit program, og foreslog som det yderste han kunde gå med til, at indledningen fik flg. affattelse: »Uden herved at tage stilling til grundværdibeskatningsprincippet opfordrer

⁸³) Lange, *op. cit.*, p. 117. – Der er hverken i Rodes eller Det radikale Venstres arkiv bevaret noget referat af dette møde.

⁸⁴) RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 26. 5. 1911, med koncept til Rodes svar.

⁸⁵) RA. Rodes arkiv, till. II D, 17. 9. 1913.

landsmødet partiets rigsdagsgruppe til at virke for ...«, og at pkt. 5 udgik til fordel for et krav om statsfæstes anvendelse som besiddelsesform ved fremtidig udstykning. Adskillige andre antigeogetiske ændringsforslag blev fremsat. Rode spurgte under mødet Lange om han vilde gå med til et kompromis, men fik svaret: »I går aftes, måske, nu ikke. Hovedbestyrelsen kan ikke lade sig skræmme bort fra sin vel overvejede stilling!«⁸⁶). Noget kompromis blev heller ikke forsøgt. Munch, som forud havde betonet at han selv var meget tvivlende overfor de geogetiske teorier, understregede som den sidste der havde ordet, at han kunde stå inde for de fem punkter, hvis samlede gennemførelse vilde skabe tusinder af hjem ikke så lidt lykkeligere end de statshusmandshjem der var opstået i de seneste år, og med god samvittighed vilde stemme for lovforslag af den art de anviste. Ved afstemningen blev Hassing Jørgensens ændringsforslag forkastet med ca. 150 stemmer mod ca. 30, mens 12 afholdt sig fra at stemme; de andre ændringsforslag blev enten trukket tilbage eller forkastet med endnu større flertal. Sluttelig blev hovedbestyrelsens og jordudvalgets forslag vedtaget »med over 170 stemmer mod 17-18«⁸⁷).

Arbejdsprogrammet af 1916.

Trods alle begrænsninger var Randers-resolutionen et betydeligt geogetisk fremstød indenfor Det radikale Venstre. Til gengæld bragte de nærmest følgende år i så henseende stagnation. Ministeriet Berntsens lovforslag gav nu og da de radikale tingmænd lejlighed til at hævde geogetiske synspunkter, og da resultaterne af den på den radikale regerings initiativ foretagne prøvevurdering af jorden forelå i foråret 1912, og det viste sig at den, uanset at den som helhed kunde betragtes som et bevis for at en vurdering af den nøgne jord var mulig at gennemføre, led af visse mangler, tog den radikale folketingsgruppe initiativet til en udbygning af prøvevurderingen⁸⁸). Derimod førte den ikke selvstændige lovforslag frem, bl. a. af hensyn til det samarbejde om en grundlovsændring som fra 1912 kom i gang. Dette hensyn gjorde sig også gældende efter at Zahle i 1913 havde dannet sit andet ministerium, og inden grundloven var sikret, havde verdenskrigens udbrud gjort hensyn til den politiske »borgfred« uomgængelige. Valgsejren i 1913 havde ellers tilført rigsdagsgruppen adskillige grundskyldsvener, deriblandt godsejer C. Moesgaard Kjeldsen, lærer A. H. Nøhr og fremfor alle husmandsførerne Niels Frederiksen og Emil Rasmussen.

I 1914 var der intet landsmøde. Men på landsmødet den 30. april

⁸⁶) Lange, *op. cit.*, p. 117.

⁸⁷) Således iflg. mødereferatet; Lange angiver (*op. cit.*, p. 117) 180 stemmer mod 18.

⁸⁸) *Rt. 1911/12*, F. sp. 8082-8100; till. B, sp. 3851-54.

1915⁸⁰) kom forventningerne til hvad der vilde kunne opnås under den nye grundlov, stærkt til orde, og man vedtog på forslag fra forsamlingen at afholde et nyt landsmøde i efteråret til at forhandle om et nyt arbejdsprogram for økonomiske og sociale spørgsmål.

Det ekstraordinære landsmøde blev tilrettelagt i en række forretningsudvalgs- og hovedbestyrelsesmøder i løbet af sommeren 1915⁸⁰). Der blev her enighed om – i overensstemmelse med Rodes, modsat Langes, forslag – at det der skulde tilstræbes, ikke var en afløsning af Odense-programmet men et arbejdsprogram for den første rigsdag valgt under den nye grundlov, d. v. s. muligvis før krigen var ophørt. Der blev også enighed om at dette nye arbejdsprogram ikke kunde vedtages på det ekstraordinære landsmøde; på dette skulde det forberedes ved indledninger af foredragsholdere som hovedbestyrelsen udpegede, med efterfølgende diskussion, hvorpå der skulde nedsættes et udvalg – 16 valgt af landsmødet, 5 af hovedbestyrelsen – som skulde udarbejde en indstilling til et nyt landsmøde i foråret 1916, inden et eventuelt valg. Emnekredsen udstraktes under disse forhandlinger efterhånden til at omfatte næsten alle sider af 1905-programmet, bortset fra forfatningsforhold og militær- og udenrigspolitik. Til at indlede om »Len og stamhuse« og om »Den nærmeste fremtids skattereform (herunder også jordspørgsmålet)« udpegedes henholdsvis Oskar Johansen og Jakob E. Lange.

Langes indledning⁸¹) på landsmødet i september 1915⁸²) var holdt i nær tilknytning til jordudvalgets betænkning af 1909. Han pegede på hvorledes den politiske borgfred gav det bestående større modstandskraft overfor krav om en mere retfærdig fordeling af skattebyrden, og beklagede at man også i Danmark havde undladt gennem højere grundskatter at lade ejerne af landets jord give deres særlige bidrag til de overordentlige udgifter; skridt i denne retning kunde have været foretaget på en sådan måde at den spekulationsmæssige stigning af ejendomspriserne var blevet undgået. Indtægten af de personlige skatter vilde næppe kunne øges væsentligt, da frigrænsen burde forhøjes så almindelige jævne arbejdsindkomster var fritaget. Toldskatternes nedsættelse måtte opnås gennem øgede grundskatter. Derfor måtte der snarest gennemføres en almindelig jordvurdering, hvorefter der burde pålignes en grundskyld, som foreslået af jordudvalget, kun at dettes krav, 5 ‰, nu under den nye forfatning måtte være mindstekrav. Kommunerne burde stræbe efter at omlægge personlige skatter til grundskatter og den enkelte kommune have betydelig bevægelsesfrihed i så

⁸⁰) Det radikale Venstres arkiv (på Christiansborg).

⁸⁰) Ibid., 17. 6. og 15. og 19. 8. 1915.

⁸¹) aftrykt i *Den lige Vej. Medlemsblad for den danske Henry George Forening*, 6. årg. (1915), nr. 5.

⁸²) DRV's arkiv, landsmøde 24.–25. 9. 1915.

henseende; ligeledes burde grundværdistigningsskat tilfalde kommunerne.

Lange fulgte altså sit gamle princip: at sigte mod det opnåelige, d. v. s. hvad et overvejende flertal i partiet kunde vindes for. Vanskeligere vilde det være at vinde finansministeren. Edvard Brandes erklærede ganske vist at han ikke, som man i almindelighed troede, var modstander af jordskyld, han havde blot ikke ganske kunnet overse spørgsmålet, og han tilføjede at der naturligvis ikke var noget til hinder for at man kunde omdanne ejendomsskylden til en jordskyld. Men hvad den nødvendige forudsætning angik: en ny vurdering, fremhævede han vanskelighederne og mente at det vilde blive svært for den kommende rigsdagssamling at skulle beskæftige sig med fuldstændig nye skatteproblemer. Det blev om dette punkt drøftelsen især kom til at dreje sig, og om stemningen på mødet var der ingen tvivl.

Det havde ikke været partiledelsens hensigt at dette landsmøde skulde vedtage nogen resolution, men den var gået med til det i det forudgående hovedbestyrelsesmøde⁹³⁾ på Langes og flere andres indstændige forlangende. Således blev det også. I resolutionen, som bl. a. Rode, Lange og Niels Frederiksen var med til at udarbejde, blev der forlangt »en snarlig gennemførelse af en almindelig jordvurdering, hvorved en forøgelse af grundskatternes beløb vil kunne ske efter princippet lige skat på lige jord og med skattefrihed for de arbejdsskabte værdier.«

Dette krav om en almindelig vurdering af jorden, ikke blot i udvalgte områder, var i overensstemmelse med regeringens politik, for så vidt som Brandes havde forelagt forslag derom i efteråret 1913 i forbindelse med en ændring af ejendomsskyldsloven, men dette forslag var strandet i landstinget⁹⁴⁾. Siden havde det ikke været fremsat. Fra georgeistisk side⁹⁵⁾ og i rigsdagsgruppen⁹⁶⁾ var det blevet efterlyst fra vinteren 1915. Formentlig under indtryk af stemningen på landsmødet og tilskyndet af rigsdagsgruppen⁹⁷⁾ forelagde Brandes det nu igen og fik det gennemført i december 1915⁹⁸⁾. Denne nye vurdering af jorden og til ejendomsskyld skulde finde sted i 1916. Det blev af Brandes under rigsdagsforhandlingerne, halvt parentetisk, sagt at denne vurdering »ikke direkte skulde kunne lægges til grund for en jordskyld«⁹⁹⁾. Trods dette var en landsomfattende vurdering af grundene naturligvis endda en betydelig georgeistisk landvinding, men den blev dårligt gennemført, og nær til målet førte den ikke.

⁹³⁾ DRV's arkiv, hovedbestyrelsesm. 24. 9. 1915.

⁹⁴⁾ *Rigsdagsårhb. 1913/14*, pp. 237-44.

⁹⁵⁾ RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 25. 1. 1915 og fr. S. Berthelsen 12. 2. 1915.

⁹⁶⁾ RA. Det rad. Venstres prot., 25. 2. 1915.

⁹⁷⁾ *Ibid.*, 13. 10. 1915.

⁹⁸⁾ *Rigsdagsårhb. 1915/16*, pp. 225-32.

⁹⁹⁾ *Rt. 1915/16*, F. sp. 1093, 1654-55.

Landsmødet vedtog som planlagt at nedsætte et udvalg til i vintrens løb at udarbejde forslag til et arbejdsprogram. På sit konstituerende møde den 15. oktober¹⁰⁰⁾ valgte det Oskar Johansen til formand og besluttede at fordele sig på tre underudvalg, af hvilke det der skulde beskæftige sig med jord- og skattespørgsmål, fik flg. sammensætning: borgerrepræsentant Julie Arenholt; S. Berthelsen¹⁰¹⁾; cand. polit. Bertel Dahlgaard; Niels Frederiksen; cand. jur. C. C. Heilesen; husmand Jens Holdgaard; landbrugsskolelærer Jens Johansen, Ladelund; Oskar Johansen; Moesgaard Kjeldsen; Jakob E. Lange (formand); Emil Rasmussen. Forløbet af udvalgets arbejde lader sig ikke belyse i enkeltheder, men det er dog tydeligt at dets indstilling ikke fik en så fasttømret karakter som jordudvalgets betænkning havde haft. Flere af medlemmerne var uenige i forskellige af dens punkter, men der blev ikke indgivet mindretalsindstillinger. Skattespørgsmål og jordspørgsmål var denne gang skilt ad, således at skriftlig og mundtlig kommentar til førstnævnte fremsattes af Lange, til sidstnævnte af Berthelsen. Indstillingen blev afgivet den 9. april 1916¹⁰²⁾ og sendt ud til drøftelse i kredsorganisationerne inden landsmødet 20.-21. maj¹⁰³⁾.

Indstillingen vedr. skatterne fulgte ret nøje Langes oplæg i 1915. Om den foreslåede grundskyld hed det at dens samlede beløb burde være betydelig større end de daværende ejendomsskatters totalsum, hvorved en omfattende nedsættelse af den indirekte beskatning kunde muliggøres; af kommentaren fremgik det at der, som i 1909, tænktes på en 5‰'s grundskyld, som »turde være stor nok til at frembringe kendelige sociale udslag, navnlig ved at bevirke at dårligt udnyttet jord bringes over på virksomme hænder og adgangen til jord lettes.« I modsætning til på Randers-mødet 1911 hævdede der sig på dette landsmøde kun en enkelt røst mod en grundskyld der gik ud over ejendomsskylden, og ændringsforslaget fik kun »7 stemmer med mange imod«. Rode ytrede betænkelighed ved så bestemt at udtale sig om toldlovgivningen, idet man intet kunde vide om forholdene efter krigen, men opnåede ingen væsentlig ændring i så henseende, hvorimod en af ham foreslået ændring med hensyn til stoffets ordning gennemførtes på en sådan måde at den tilsigtede nedbringelse af tolden tænktes opnået ved en forøgelse af de direkte skatter i det hele taget, ikke specielt af grundskatterne, og mens Lange havde tænkt sig en forhøjelse af frigrænsen ved formue- og indkomstskatten kompenseret ved en kraftigere progression »særlig for formueskattens vedkommende«, talte arbejdsprogrammet i sin endelige skikkelse om en stærkere stigning »for de store indtægters

¹⁰⁰⁾ DRV's arkiv, 21 mands udvalgets møde 15. 10. 1915.

¹⁰¹⁾ B. var i foråret 1915 indtrådt i partiet.

¹⁰²⁾ DRV's arkiv, forretningsudvalgs- og hovedbestyrelsesm. 17. 4. og 19. 5. 1916.

¹⁰³⁾ Ibid., landsmøde 20.-21. 5. 1916.

og formuers vedkommende.« Georgeismens samlede skattesyn viste med andre ord ikke nær samme gennemslagskraft som grundskyldstanken i snævrere forstand. For kommunernes vedkommende krævedes alle gældende ejendomsskatter ophævet og erstattet med en grundskyld af mindst samme størrelse, og kommunerne skulde bemyndiges dels til at bestemme hvor stor en del af deres øvrige skatter de vilde overføre til grundskylden, dels til at pålægge en tillægsskat indtil en vis højde på fremtidige grundværdistigninger.

Det var Berthelsen der forelagde indstillingen vedr. adgangen til jord. En hovedbestemmelse var at der ved ophævelsen af båndet på len, stamhuse og fideikommissgodser skulde pålægges en grundskyld til statskassen og hjemfaldsrettens værdi sikres staten med et rimeligt beløb. Dette forslag gik uændret igennem. Derimod fremkaldte et andet punkt stor betænkelighed. Det lød: »Husmandsloven udvides således at der så vidt muligt skaffes mænd og kvinder som måtte fremsætte ønske derom, adgang til at få jord til eget hjem imod af denne at yde fuld rente.« En sådan gennemførelse af det georgeistiske krav om alles lige ret til jorden vilde jo kun kunne opnås ved ekspropriation. Berthelsen pegede under debatten på at den statsjord der kunde blive til rådighed, ikke vilde række ret langt, og fortolkede ordene »så vidt muligt« derhen at ekspropriationsvejen måtte betrædes når der ikke var mere offentlig jord at få, dog at man kunde begrænse adgangen til ekspropriation til en halv snes procent af hver mands jord. Netop på dette punkt havde der været stærkt delte meninger i udvalget, anførte Munch, hvilket formentlig vil sige at et flertal havde været uenigt med Berthelsen men ikke villet afskære ham fra at føre sit forslag frem på landsmødet. Kr. Pedersen, Niels Frederiksen og flere andre gik bestemt imod det, og i stedet vedtoges følgende af Niels Frederiksen formulerede ændringsforslag: »Loven om oprettelse af husmandsbrug udvides således at der af jord som stat og kommune ejer eller måtte erhverve, så vidt muligt skaffes mænd og kvinder som måtte fremsætte ønske derom, adgang til at få jord til eget hjem imod af denne at yde fuld rente.« Dermed lå arbejdsprogrammet også på dette punkt i højere grad i fortsættelse af jordudvalgets betænkning, omend det i nogle henseender gik videre end denne.

Skønt arbejdsprogrammet som helhed ikke gik langt ud over jordudvalgets betænkning, var det fra et georgeistisk synspunkt alligevel et væsentligt fremskridt fordi der denne gang var tale om klare vedtagelser, ikke om en forholdsvis ubestemt »tilslutning«, og lige så tilfredsstillende måtte det føles at vedtagelserne var sket uden synderlig modstand i forsamlingen; mere betænkeligt kunde det forekomme at der måske alligevel, uden at det var kommet til orde på dette møde, i partiets øverste ledelse og særligt hos finansministeren rådede uvilje mod

at give sig i kast med gennemførelsen af det vedtagne, dels ud fra politisk-taktiske synspunkter, dels bundende i uenighed i dets bærende tanker.

Jordlovene 1919.

Nyvalg var ikke så nær som mange radikale i 1916 synes at have håbet. I stedet førte krisen omkring salget af de Vestindiske Øer til optagelse af repræsentanter for de andre partier i regeringen, altså en udbygning af den borgfred som allerede forud havde spærret vejen for mere vidtgående reformforslag i georgeistisk ånd¹⁰⁴), og imens skærpedes krigsførelsen og Danmarks forsyningssituation så alvorligt at partiets kræfter også efter kontrolministeriets ophør i høj grad beslaglagdes på andre måder.

Om et grundskyldsfremstød blev der under disse omstændigheder ikke tale. Derimod gjorde spørgsmålet om jord til husmandsbrug sig gældende med større styrke, og i så henseende øvede georgeistiske anskuelser ikke ringe indflydelse på ad hvilke veje man gik frem. Det forslag som landbrugsminister Kr. Pedersen fremlagde i januar 1917 vedr. bortsalg af jorder i offentligt eje¹⁰⁵), fulgte de tanker som Niels Frederiksen havde været inde på i Landbokommissionens betænkning 1916, og som både husmandsresolutioner og det radikale arbejdsprogram stillede krav om, nemlig at jorden skulde overdrages husmændene uden købesum men på jordrentevilkår. Forslaget blev først gennemført i oktober 1919, samtidig med loven om lens og stamhuses overgang til fri ejendom. Denne lovs tilblivelse skal ikke skildres her, men det skal påpeges at dens bestemmelse om majoraternes afgivelse af jord for så vidt var af georgeistisk oprindelse. I arbejdsprogrammet af 1916 var der tale om at der til gengæld for frigivelse skulde pålægges dem grundskyld. Man tænkte sig 1 %, og under drøftelser deraf i partiet tiltrådte Lange den tanke, som Niels Frederiksen og hans meningsfæller havde udkastet i Landbokommissionens betænkning, at der i stedet for denne grundskyld blev forlangt afståelse af en fjerdedel af deres tilliggende¹⁰⁶); andre georgeister, som Berthelsen, var dog utilfredse med denne afvigelse fra arbejdsprogrammet¹⁰⁷). I øvrigt fik kravet i loven en anden og videregående form under indflydelse af den efterkrigs-situation i hvilken den blev gennemført.

¹⁰⁴) DRV's arkiv, landsmøde 19.-20. 5. 1917.

¹⁰⁵) *Rt. 1916/17*, till. A., sp. 4429-34.

¹⁰⁶) DRV's arkiv, forretningsudvalgs- og hovedbestyrelsesm. 7. 7. 1916.

¹⁰⁷) *Aalborg Venstreblad* 18. 5. 1919, p. 8, sp. 2.

Grundskyldsforslagene 1920.

De nye husmandsbrugs oprettelse på jordrentevilkår må betegnes som en triumf for georgeistisk tankegang. Anderledes utilfredsstillende gik det med kravene om grundskyldens indførelse. Fra husmandsside presede man på¹⁰⁸), og det gjorde indtryk på de radikale rigsdagsmænd, som i et gruppemøde i september 1918¹⁰⁹) næsten uden undtagelse gav udtryk for at der måtte ske noget i sagen. Brandes erklærede om sin personlige stilling til jordskyld: »Jeg er ikke stærk tilhænger og ikke stærk modstander. Jeg vil *ikke* gå imod en stærk tilbøjelighed til at lægge skat på den rene jord«. Men så tilføjede han at tiden ikke var inde til realisation af programpunkter: »Vi skal først og fremmest have penge«, og at han ikke vilde komme med et forslag som de andre partier kunde betegne som et demonstrationsforslag. Derimod agtede han at foreslå en forhøjelse af ejendomsskylden, og i forbindelse hermed en ny vurdering af jorden som skulde kunne bruges ved en eventuel jordværdiskat.

Dette forslag blev også fremsat i oktober 1918 og loven stadfæstet den 21. december¹¹⁰). Jordvurderingen skulde foregå i 1920; blandt georgeister var der utilfredshed med at loven kun hjemlede denne ene vurdering, ikke regelmæssigt tilbagevendende jordvurderinger¹¹¹). Under folketingsbehandlingen havde Brandes antydnet at han ikke vilde fremlægge noget grundskyldsforslag før vurderingen forelå¹¹²). Han fastholdt altså sin politik trods rigsdagsgruppens pres.

I det nævnte gruppemøde i september 1918 havde Rode og Munch måttet rykke Brandes til undsætning ved at fremhæve at som følge af huslejestoppet blev grundværdistigningerne holdt nede i byerne, og at man derfor ved en gennemførelse af grundskyld nu på grundlag af en ny vurdering vilde flytte skat fra byerne ud på landbrugsjorden. Munch var inde på den tanke at man i stedet kunde fritage driftsbygninger fra ejendomsskyld, og foreslog at der blev nedsat et udvalg til forhandling med finansministeren om spørgsmålene. Dette såkaldte jordudvalg, hvori Munch, Niels Frederiksen, P. Jeppesen – Drusebjerg, J. Vejstrup, Jens Holdgaard, Jens Andersen og Mads Larsen fik sæde, knyttede i den følgende tid kontakt med husmandsbevægelsens organer¹¹³) og spillede en rolle i forberedelsen af jordlovene. Derimod gik der næsten et år før dets udkast til en grundskyldslovgivning kom til drøftelse i gruppen.

Forinden havde landsmødet i Ålborg i maj 1919¹¹⁴) opfordret re-

¹⁰⁸) Fridlev Skrubbeltrang, *Den danske husmand* II (1954), p. 125.

¹⁰⁹) RA. Det rad. Venstres prot., 24. 9. 1918.

¹¹⁰) *Rigsdagsårb. 1918/19*, pp. 93–94, 105–06.

¹¹¹) RA. Rodes arkiv, br. fr. S. Berthelsen 13. 10. 1918.

¹¹²) *Rt. 1918/19*, F. sp. 2362.

¹¹³) Skrubbeltrang, *op. cit.*, II, p. 126.

¹¹⁴) Maskinskrevet referat herfra er ikke bevaret.

geringen og rigsdagspartiet til »at sætte al mulig kraft ind på . . . fremme af det bebudede forslag om en grundskyld af sådant omfang at den sammen med fjernelsen af afgifter der tynger på arbejde og forbrug, kan tjene til at lette kårene for det arbejdende folk¹¹⁵⁾. Under forhandlingen havde Munch redegjort for de af rigsdagsgruppens jordudvalg udarbejdede forslag og givet udtryk for håbet om at der allerede i den indeværende samling kunde fremlægges forslag for rigsdagen¹¹⁶⁾.

Der skete imidlertid ikke noget, og der begyndte nu at blive uro i organisationerne. Berthelsen fik som kandidat i Maribo-kredsen dennes bestyrelse og tillidsmandsmøde med sig i en skarp protest der truede med udtrædelse af partiet, og fik hel eller delvis tilslutning fra kandidaterne i Nykøbing, Nakskov, Nibe og Nørre Sundby, og i hovedbestyrelsesmødet i august 1919 pressede Lange hårdt på, men kunde ikke aftvinge Zahle noget løfte om snarlig fremsættelse af grundskyldsforslaget¹¹⁷⁾.

Dette havde sin forklaring i at Brandes på to gruppemøder i slutningen af juli¹¹⁸⁾ havde afvist det af Munch og jordudvalget fremlagte forslag som et »demonstrationsforslag«, som han ikke vilde forelægge som regeringsforslag; hvis partiet som sådant vilde forelægge det, skulde han stille sig velvilligt men måtte sige at det ikke betød noget. Der var næsten enstemmighed med hensyn til at forslagene måtte freminden valget, ikke mindst for den agitatoriske virknings skyld, og de menige rigsdagsmænd pressede på for at få dem frem som regeringsforslag, mens Munch og Rode nødtvungent gik ind på tanken om at lade partiet fremsætte dem, efter Munchs tanke da i samarbejde med Socialdemokraterne.

Presset fra grundskyldstilhængerne var medvirkende til at Brandes i oktober 1919 alvorligt truede med at gå af¹¹⁹⁾. »Jeg er uenig med Partiet angaaende Jordskyld«, skrev han til Zahle, »og det er jo vedblivende en Fordring, at jeg skal forelægge et Forslag, hvad jeg ikke vil«. Han var bitter over at Berthelsen i *Ret*¹²⁰⁾ kunde konstruere en modsætning mellem ham og Rode. Zahle erklærede sig enig med ham i grundskyldsspørgsmålet og havde held til at overtale ham til at opgive sin trusel.

For så vidt var Brandes styrket, men presset vedblev. I et hovedbestyrelsesmøde den 21. november¹²¹⁾ oplyste Niels Frederiksen at et af Moesgaard-Kjeldsen og ham selv udformet forslag nu var til endelig

¹¹⁵⁾ *Aalborg Venstreblad* 19. 5. 1919, p. 1, sp. 5-6.

¹¹⁶⁾ *Ibid.*, 18. 5. 1919, p. 8, sp. 2 og 19. 5. 1919, p. 1, sp. 2.

¹¹⁷⁾ DRV's arkiv, hovedbestyrelses- og forretningsudvalgsm. 7. 8. 1919.

¹¹⁸⁾ RA. Det rad. Venstres prot., 24. og 25. 7. 1919.

¹¹⁹⁾ RA. Zahles arkiv, br. fr. Edvard Brandes 14., 16. og 19. 10. 1919; Kgl. Bibl. Edvard Brandes' papirer, br. fr. C. Th. Zahle 15. og 16. 10. 1919; cf. *DRV 1905-1955*, p. 210.

¹²⁰⁾ 15. årg. (1919), pp. 135-39.

¹²¹⁾ DRV's arkiv.

udarbejdelse i ministerierne; det var tiltrådt af Socialdemokraterne som havde forlangt en forhøjelse af grundskyldspromillen fra 5 til 6 eller 7. Lange mente den burde være 8, og var i øvrigt meget utilfreds med forslaget's saglige udformning¹²²). Han forlangte det fremsat inden jul, og blev støttet af Tovborg Jensen som vilde sætte sin formandsstilling ind derpå.

Niels Frederiksen's udtalelser på hovedbestyrelsesmødet var for optimistiske. Endnu umiddelbart før rigsdagens juleferie var man ikke kommet af stedet. I tre møder debatterede rigsdagsgruppen sagen¹²³). Støttet af en højst utålmodig gruppe anbefalede han indtrængende forslagene's fremsættelse. Men Brandes gentog sine indvendinger. Han vilde heller ikke fremlægge forslagene efter juleferien; derimod var han villig til at gøre det »når grundlov og valglov var vedtaget, når valg var givet og folketinget i opbrud«, en indrømmelse der formentlig var af ringe værdi for hans modpart for hvem det var af væsentlig betydning at forslagene i hvert fald nåede til 1. behandling. »Jeg er blevet for gammel«, sluttede Brandes, »til at bøje mig for hvad jeg ikke finder værdigt og forstandigt«. Da han ikke var til at rokke, erklærede Gunnar Fog-Petersen: »Jeg foreslår da at vi stiller kravet om ... fremsættelse her i aften, så at man indenfor regeringen tager konsekvenserne deraf. Jeg er klar over hvad mit forslag kan føre til, men jeg ved at det betyder meget for vælgerne at vi holder hvad vi har lovet dem«. Fog-Petersen's forslag var roligt og velovervejet og synes at have været et godt udtryk for stemningen, men alligevel begyndte man at vakle overfor følgerne af Brandes' afgang, og da Zahle bemærkede at den vilde føre til ministeriets demission, endte det med at man udsatte sagen til efter juleferien.

Sagens videre forløb lader sig ikke følge. Forslagene kom, men sent. De blev fremsat af Brandes og Rode i folketinget den 5. marts, altså før Brandes' betingelse: valgs udskrivelse var opfyldt, men så sent at kun det første nåede til 1. behandling, 24.-25. marts¹²⁴). Brandes' forelæggelsestale var præget af en vis nonchalance overfor det forslag han fremsatte. Det gik ud på en 5‰'s grundskyld til staten til afløsning af ejendomsskylden; da ejendomsskyldpromillen i de foregående år to gange var blevet forhøjet, vilde forslaget derudover kun give et forholdsvist lille beløb, og der blev ikke samtidig stillet toldlettelser i udsigt. Af hensyn til stigningen i jordpriserne og den af huslejereguleringen fremkaldte forskel mellem land og by, rummede forslaget regler om fradrag som begunstigede især de små brug. Blandt de principfaste georgeister vakte dette betydelig uvilje, og selv Lange kunde ikke ind-

¹²²) RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 22. 11. 1919.

¹²³) RA. Det rad. Venstres prot., 16., 18. og 19. 12. 1919.

¹²⁴) *Rt. 1918/19*, F. sp. 4129-31, 4138-47, 4776-98, 4812-23, 4845-4919.

rømme at fradraget kunde have nogen berettigelse ud over en enkelt vurderingsperiode¹²⁵). Rodes forslag gik ud på at bemyndige kommunerne til at omdanne deres ejendomsskatter til en grundskyld som kunde forhøjes op til 2 %, og til efter den første vurderingsperiodes udløb at opkræve en grundstigningsskyld på 1,5 %.

Disse forslag blev genfremsat af Det radikale Venstre som opposition i foråret 1921, men uden resultat¹²⁶). I den følgende rigsdags-samling forelagde regeringen Neergaard forslag om ejendomsskyldens delvise omdannelse til en grundskyld, og skønt det i forhold til de Radikales eget forslag måtte kaldes pauvert – grundskyldspromillen blev kun 1,5 – gik de dog til sidst med dertil fordi det var det meste der kunde opnås i øjeblikket, og det jo i hvert fald sikrede de periodiske vurderinger, hvorpå der kunde bygges videre¹²⁷). Loven blev stadfæstet den 1. august 1922¹²⁸).

Sønderborg-programmet 1922.

Det store valgnederlag i 1920 og det pres partiet og dets blade var ude for, havde gjort de Radikale forsigtige for en tid¹²⁹). Det mærkedes i valgudtalelserne også hvad grundskyldskravene angik. Samtidig begyndte man dog at tage arbejdet op for at afløse Odense-programmet med et nyt. På mange punkter var dette blevet helt eller delvis gennemført, hvilket dog ikke gjaldt dets beskedne grundskyldskrav. Langt stærkere var disse kommet til orde i arbejdsprogrammet af 1916. Spørgsmålet var hvor stærkt de vilde gøre sig gældende i det nye egentlige program¹³⁰).

Lange var programudvalgets formand, hvilket naturligvis borgede for at georgeistiske tanker vilde gøre sig gældende. Udvalget arbejdede på grundlag af udkast fra hans og Munchs hånd¹³¹). De arbejdede med samme ordning af stoffet som i Odense-programmet, d. v. s. at de i denne forbindelse relevante krav blev anført i afsnittene III og IV. Begyndelsen af afsnit III lød i Langes udformning: »Folkets økonomiske fællesret sikres, befolkningens udbytning hindres og arbejdets frihed hævdes. Derfor må al privat grundbesiddelse betinges af betaling af en grundskyld svarende til jordens værdi,« men hos Munch: »Ved påligning af de til fremme af borgernes fælles interesser fornødne skatter tilstræbes en formindskelse af den bestående økonomiske

¹²⁵) RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 22. 11. 1919.

¹²⁶) *Rigsdagsårh. 1920/21*, pp. 393–94, 410.

¹²⁷) *Rt. 1921/22*, F. sp. 8599.

¹²⁸) *Rigsdagsårh. 1921/22*, pp. 135–51.

¹²⁹) *DRV 1905–1955*, pp. 229–30, 236.

¹³⁰) Om formerne for dets tilblivelse henvises til *DRV 1905–1955*, pp. 228–29.

¹³¹) RA. Rodes arkiv, till. II B, læg c.

ulighed, idet skattesystemet så vidt muligt ligger på de samfundsskabte værdier.« Langes formulering var en utvetydig bekendelse til georgeismens grundsyn, Munchs en forsigtig udbygning af Odense-programmet efter georgeistisk tankegang (omend vidtgående nok til at en uidentificeret hånd i udkastet bemærkede at på den måde vilde man fremme den økonomiske ulighed), og skønt Lange forsøgte en ny formulering, blev det Munchs der, med mindre ændringer¹³²), gik til landsmødet 1921 i Odense som udvalgets forslag og i 1922 blev vedtaget på landsmødet i Sønderborg.

I udformningen af de mere konkrete krav var der langt mindre afstand mellem forslagene, som sluttede sig nær til arbejdsprogrammet af 1916. Således hed det i det nye program: »Statens ejendomsbeskatning lægges på grundværdien efter princippet: lige skat på lige jord«; ved formue- og indkomstskatterne burde frigrænsen forhøjes så egentlige arbejdsindtægter og tilsvarende småformuer i størst muligt omfang fritoges, og i toldlovgivningen skulde fuld virkeliggørelse af frihandelsprincippet tilstræbes (Lange havde som overgang foreslået: »Hvad der [udover grundskylden] måtte være nødvendigt ... tilvejebringes ved skatter af en sådan art at de ikke hæmmer værkfliden ...«, men denne antydning af at grundskylden vilde blive den dominerende skattekilde, fandt ikke vej til programudvalgets udkast så lidt som til det endelige program); også kommunernes ejendomsbeskatning skulde være en grundskyld, der af hver enkelt kommune kunde forhøjes indenfor den grænse hensynet til statsgrundskylden satte, og desuden skulde de have ret til at pålægge grundværdistigningsskat.

Afsnit IV behandlede de sociale spørgsmål. Her havde Munch foreslået: »Der tilvejebringes fornøden jord til husmandsbrug, af hvilke der ydes en til jordværdien svarende afgift«, altså en simpel fastslåen af at 1919-lovens princip burde have almen gyldighed fremover. Men på Odense-mødet foreslog Niels Frederiksen og lærer Vald. Sørensen, Skive, i stedet: »Folkets ret til fædrelandets jord hævdes [en formulering som gik tilbage til jordudvalgets betænkning af 1909]. Ved en lovgivning som ikke virker prisfordyrende, skaffes fornøden jord til mindre landbrug for alle borgere der ønsker eget hjem på landet. Jorden overlades brugerne imod at der ydes fuld rente af værdien ...«. Denne nok så georgeistiske udtryksmåde accepterede programudvalget i sit forslag til Sønderborg-mødet, dog at fremhævelsen i ordene »alle borgere der ønsker« afsvækkedes til »dem som ønsker«, og i denne skikkelse blev passagen vedtaget. En i programudvalget fremført anvisning på ekspropriation blev ikke optaget i programmet. På Vald. Sørensens forslag

¹³²) »formindskelse af den bestående økonomiske ulighed« var ændret til »udligning af ...« og »så vidt muligt« til »i videst mulig udstrækning«; bortset herfra var ændringerne rent redaktionelle.

indsattes et krav om at byggegrunde i byerne skulde kunne overdrages mod ydelse af fuld rente af deres værdi. Endelig understregedes Jakob E. Langes gamle krav om folkets frie adgang til at færdes i naturen.

Programmet var forsynet med en principiel indledning hvori målet betegnedes som folkets politiske, økonomiske og åndelige frigørelse. »Den økonomiske frigørelse«, hed det heri, »kræver en lovgivning hvorved samfundets ret til de samfundsskabte værdier hævdes, og hvorved der gives alle lige adgang til natur- og samfundsgoder, til arbejde og erhverv, således at enhver sikres det fulde udbytte af sit arbejde og de få hindres fra at udbytte de mange«. Direkte og indirekte var disse ord en stærkere bekendelse til georgeismen end de derpå følgende mere konkrete krav.

Sønderborg-programmets tilblivelse kan ikke følges så nøje som forholdet er med hensyn til de tidligere programudtalelser. Lange har beskeden vidnet¹³³), at »P. Munch ... havde øvet en væsentlig indflydelse på arbejdet, både m. h. t. form og indhold.« Dette er, også hvad skatte- og jordpolitikken angår, rigtigt, selv om Langes initiativ samtidig gjorde sig gældende. Med samme ret som det om Odense-programmet kunde siges at dets forfattere var Rode, Munch og Oskar Johansen, kunde som Sønderborg-programmets fædre nævnes Munch og Lange. Deri ligger en tilkendegivelse af hvor langt og til hvilket punkt georgeismen var nået indenfor Det radikale Venstre.

Georgeisme i radikale programudtalelser.

Enhver bedømmelse af en idé's indflydelse på et politisk parti må tage hensyn såvel til dets program som til dets faktiske politik. Hvad det første angår, viser ovenstående redegørelse en klar udvikling fra Odense-programmet 1905 over Randers-resolutionen 1911 og arbejdsprogrammet 1916 til Sønderborg-programmet 1922. Der skal her gives en systematisk oversigt derover.

Med hensyn til den egentlige grundværdibeskatning var der i Odense-programmet kun tale om et betinget krav om ejendomsskyldens omdannelse til grundskyld. Ved landsmøderesolutionerne i 1910 og 1911 blev dette krav gjort ubetinget. I 1916 forlangtes en grundskyld hvis samlede beløb skulde være betydelig større end de hidtidige ejendomsskatters; derved og gennem en forøgelse af progressionen i de personlige skatter vilde såvel en forhøjelse af frigrænsen med hensyn til de sidstnævnte som en omfattende nedsættelse af den indirekte beskatning muliggøres; endelig skulde kommunerne selv kunne bestemme hvor stor en del af deres indtægter ud over de bestående ejendomsskatter de

¹³³) Lange, *op. cit.*, p. 123.

vilde overføre til grundskyld. I 1922 blev disse programpunkter i alt væsentligt fastholdt, med tilføjelse af at skattesystemet i videst mulig udstrækning skulde bygges på de samfundsskabte værdier, altså et vagt formuleret krav om fuld grundskyld, som de konkrete paragraffer ikke fulgte op.

Hvad angår grundværdistigninger, forlangte Odense-programmet at der, for så vidt sådanne skyldtes offentlige foranstaltninger, skulde sikres stat og kommune andel deri. Randers-resolutionen vilde give kommunerne ret til som tillægsskat at opkræve en grundværdistigningsskyld af ikke nærmere angiven størrelse og uanset om stigningen skyldtes offentlige foranstaltninger eller anden samfundsudvikling, et krav som arbejdsprogrammet og Sønderborg-programmet fastholdt.

Oprettelse af husmandsbrug skulde, hed det i 1905, ret vagt, fremmes ved indførelse af offentligt arvefæste under betryggende brugs-vilkår. I 1911 forlangtes at forrentningen af grundværdien af de med statens støtte oprettede jordbrug skulde være en vedvarende offentlig grundbyrde, hvad såvel arbejdsprogrammet som Sønderborg-programmet fastholdt, det sidste med tilføjelse af at det samme skulde kunne gælde byggegrunde.

På disse tre punkter er der tale om væsentlige landvindinger for specifikt georgeistiske krav¹³⁴). For det førstes vedkommende sker det afgørende gennembrud i 1916, for de to sidstes i 1911. På det sidste punkt drejer det sig om ubetinget tilslutning til georgeistisk tankegang, på de to første om betydelige tilnærmelser dertil. Georgeismen har altså i disse henseender gjort sig først svagt, siden kraftigt gældende indenfor det social-radikale idékompleks.

Men georgeismen stillede foruden sine specifikke krav fordringer som den var fælles med andre idékredse om, først og fremmest fri-handelskravet, der med styrke fremførtes i alle de radikale programmer, men også ønsket om en formindskelse af den økonomiske ulighed, som den forestillede sig vilde følge af grundværdibeskatningen mens ikke-georgeistiske radikale tænkte sig den opnået gennem progressiv indkomst- og formuebeskatning og gennem den almindelige lovgivning. I alle sådanne tilfælde er det naturligvis ugørligt at udtale sig om i hvilken grad de pågældende programpunkter er udtryk for georgeistisk tankegang; ofte er formuleringen en sådan at hensigten, som Bransager meget åbenhjertigt erkendte¹³⁵), har været den at ordene skulde kunne dække begge opfattelser. Det gjaldt f. eks. kravene om ved lens og stam-huses frigivelse at sikre samfundets andel, ligesom også den george-

¹³⁴) Som nævnt (p. 255) stillede en del georgeister sig afvisende overfor tanken om grundværdistigningsskat. Andre gjorde det ikke, jvf. jordudvalgets betænkning, og det vilde være formalistisk ikke at betragte dens fremførelse som en virkning af georgeistisk indflydelse.

¹³⁵) Cff. pp. 259-60.

istisk klingende sætning i Sønderborg-programmet: »Folkets ret til fædelandets jord hævdes«, vilde kunne tiltrædes af ikke-georgeister ud fra andre motiver, mens omvendt en formulering som »Den sociale uretfærdighed bekæmpes ved en dybtgående reformlovgivning« lod sig fortolke i georgeistisk ånd.

Georgeismens indflydelse lader sig naturligvis også bestemme negativt, d. v. s. ved hvad der ikke nævnes i partiprogrammerne. Fremfor alt tales der intet sted om grundskylden som eneste skat – der findes adskillige eksempler på hvorledes tilløb til fremsættelse af sådanne synspunkter blev afvist i de radikale forsamlinger¹³⁶⁾ – og heller ikke blot nogenlunde utvetydigt om fuld grundskyld. Lige så lidt mærkes den georgeistiske opfattelse af grundskylden som midlet til løsning af alle sociale problemer. Dog med en undtagelse på et enkelt punkt: i landsmødeudtalelsen i 1908¹³⁷⁾ hed det at blivende virkning af bekæmpelsen af arbejdsløsheden kun kunne nås ved en forbedring af arbejdets vilkår, et vagt udtryk der dog i en radikal forsamling kun kunde have georgeistisk mening, og Randers-resolutionen og Sønderborg-programmet opererede med lignende formuleringer. Men denne undtagelse kunde ikke svække indtrykket af at programmernes sociale reformkrav ikke byggede på forventninger om de sociale problemers bortfald ad georgeistisk vej.

Sammenfattende kan det således siges at georgeismens konkrete skatte- og jordafgiftskrav satte sig kraftige spor i de radikale partiprogrammer, mens dens helhedsopfattelse på alle punkter hvor den ikke faldt sammen med andre politiske ideers, næsten slet ikke mærkedes deri.

Georgeisme i radikal politik.

På forhånd er det at vente at en med idealistisk varme fremført anskuelse vil give sig kraftigere udtryk i programerklæringer end i den førte politik. Således forholder det sig også med georgeismen i forhold til Det radikale Venstre.

Hvad en særlig jordvurdering angik, støttede landsmøderesolutionen 1908 de ønsker Henry George Foreningen og enkelte kommuner havde fremsat om en sådan, hvorimod Folketingets Venstre ikke nåede længere end til overvejelser om at føre spørgsmålet frem på rigsdagen. Den første regering Zahle gennemførte 1910 en prøvevurdering i udvalgte områder, og denne udbyggedes på radikalt initiativ 1912; dens resultater opfattedes, trods mangler, af bl. a. Munch som bevis for grundværdibeskatningens gennemførlighed¹³⁸⁾. Den anden regering Zahle

¹³⁶⁾ Cf. p. 267; RA. Rodes arkiv, till. II D, 20. 2. 1905, 19. 2. 1910, 17. 12. 1910.

¹³⁷⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 16.–17. 5. 1908.

¹³⁸⁾ Ibid., 13.–14. 5. 1911 og 1.–2. 6. 1912.

foreslog i 1913 og gennemførte 1915–16 en ny, landsomfattende prøvevurdering og i 1918 den første egentlige vurdering som skulde kunne bruges som grundlag for en beskatning, og som skulde finde sted i 1920. Først regeringens i marts 1920 fremsatte grundskyldsforslag forudsatte periodiske vurderinger, men noget sådant blev ikke gennemført før ved vedtagelsen af Venstre-regeringens grundskyldsforslag i 1922.

Selve grundskyldskravet blev i vage ord udtrykt af Kr. Pedersen i folketinget i 1906. Fra 1908–09 var ejendomsskyldens omdannelse til grundskyld et klart partikrav, som Munch og Rode i folketinget 1909–10 betegnede som et mål for regeringen Zahle, og som lejlighedsvis blev gentaget, men aldrig i lovforslags form. De videregående krav som imidlertid var kommet til udtryk i partiets programmer, blev efter svære indre vanskeligheder fremsat som lovforslag i marts 1920; grundskyldspromillen til staten vilde, hvis den blev gennemført, give en indtægt lidt højere end ejendomsskylden, mens kommunerne vilde kunne gå derudover. Praktiske resultater, som til gengæld var meget små, blev først nået gennem regeringen Neergaards initiativ 1922.

Med hensyn til grundværdistigninger stillede partiets repræsentanter under forhandlingerne om jernbaneskyld 1908–10 krav om fuld inddragelse, men gik med til at nøjes med en meget beskednen afgift. Kravet om almindelig kommunal grundværdistigningsskyld i forbindelse med grundskyldsforslagene i marts 1920 var så vidtgående at der vilde blive tale om fuld inddragelse af fremtidige grundværdistigninger, men på dette område blev intet opnået i den her behandlede periode.

Derimod var der ved 1919-lovenes oprettelse af husmandsbrug på jordrentevilkår på et begrænset område opnået en konsekvent gennemførelse af georgeistiske synspunkter.

Bortset herfra kan det siges at Det radikale Venstre kun ved sit initiativ til jordvurderinger hidførte resultater af betydning, og at det i sit parlamentariske arbejde kun i ringe grad og sent søgte at udnytte georgeistiske programpunkter i agitatorisk hensigt; georgeismens helhedssyn fandt i så henseende overhovedet ikke udtryk.

Til en vurdering af georgeismens betydning for den førte politik hører også en påpejning af om denne rummede punkter som var i modstrid med georgeistisk opfattelse. Således forholdt det sig i to henseender. Det gjaldt de radikale forslag om fradrag ved ansættelserne til ejendomsskyld og grundskyld til fordel for de små jordejere, både de forslag Folketingets Venstre stillede i 1905 og regeringens under krigen og i 1920¹³⁹). Det gjaldt også de forhøjelser af indirekte skatter som regeringen foreslog og gennemførte under og lige efter krigen. I den sid-

¹³⁹) At nogle georgeister ved visse lejligheder midlertidigt akkviescerede derved (cf. p. 266), er i denne forbindelse uvedkommende.

ste henseende blev foranstaltningerne modtaget med uvilje af praktisk talt alle indenfor partiet, også ud fra alment liberale og sociale synspunkter, og de kan formentlig betragtes som udslag af forholdenes overvældende magt. I førstnævnte henseende forelå derimod omstændigheder hvis analyse kan bidrage til nøjere bestemmelse af hvad georgeismen betød i det social-radikale idékompleks. Men forinden er det nødvendigt at drage en række andre forhold frem.

Partiledelsens indstilling.

Det radikale Venstre lagde vægt på at være et folkeparti. »Hvor der er folkeligt selvstyre, skal vælgerne selv pege på målet for deres repræsentanters politik«, havde Zahle sagt i Odense 1905¹⁴⁰). Utvivlsomt øvede vælgerorganisationen gennem sine landsmøder, sin hovedbestyrelse og sit forretningsudvalg en meget væsentlig indflydelse. Ovenfor er nævnt adskillige eksempler på hvordan disse forsamlinger formåede at gøre deres synspunkter gældende¹⁴¹). For så vidt bød netop dette parti en idébevægelse som georgeismen gode muligheder for at præge dets politik. Imidlertid forholder det sig erfaringsmæssigt således med de fleste bevægelser at en lille kreds af mænd, i kraft af særlige evner og af den tid og energi de lægger i arbejdet, er de egentlig bestemmende, gennem hvem de øvrige, mere eller mindre aktive må gøre sig gældende. Det radikale Venstre besad i udpræget grad sådanne mænd. Efterhånden som de kom ind i folketinget – Bransager 1908, Munch og Rode 1909 – blev tyngdepunktet uvilkårligt forlagt til rigsdagspartiet¹⁴²), selv om dette aldrig blev mere end ledende i forholdet til organisationen. Både før og efter denne forskydning var det imidlertid den lille kreds af mænd som i nævnte forstand var afgørende. Det var hele perioden igennem Rode, Munch og Zahle, det var Bransager til sygdom o. 1910 slog ham ud, og det var Brandes, vistnok især fra o. 1909 da den første radikale regering blev dannet¹⁴³). Af disse indtog Brandes en aldeles og Zahle en temmelig tilbagetrukket holdning i forhold til vælgerorganisationen, mens de andre til gengæld var overmåde aktive, Rode som forretningsudvalgets formand næsten uafbrudt til 1913.

Enhver bedømmelse af et forhold af betydning for Det radikale Venstre må da tage tilbørligt hensyn til disse mænds holdning. Ingen af dem kunde betegnes som georgeister. Bransager var den der stod georgeismen nærmest. Han havde nær tilknytning til de georgeistisk

¹⁴⁰) *DRV 1905-1955*, pp. 1, 50, 60.

¹⁴¹) *Cff.* pp. 260-61, 262-63, 269, 271, 272.

¹⁴²) RA. Rodes arkiv, till. II B, br. fr. Jens Johansen 22. 5. 1913.

¹⁴³) Vedr. samarbejdet mellem Zahle, Rode, Munch og Brandes i det andet ministerium Zahle jvf. *DRV 1905-1955*, pp. 182-83; af Zahles dagbogsnotater 21. 12. 1914 og 14. 2. 1915 (RA. Zahles arkiv) fremgår at det havde bestået »gennem mange Aar«.

sindede sjællandske husmænd, han optog gerne georgeistiske artikler i *Venstres Folkeblad* og sit tidsskrift *Det frie Ord*, og det var ham der havde skrevet den af alle georgeister højt værdsatte pjece *Om Programmet*. På Odense-mødet 1905¹⁴⁴) sagde han at hartkornsskatterne burde have været erstattet med en »bevægelig grundskat«, men også at Henry Georges skatteprogram var et gæringsprodukt man ikke kunde gå uden om men endnu ikke burde binde sig for fast til, og det gentog han andetsteds. Politiske hensyn var for ham overvejende, men han var samtidig ivrig efter at forme en social og økonomisk politik »så der virkelig bliver bund og gehalt i den«; breve fra tiden efter at tuberkulosen havde tvunget ham til passivitet, viser at et georgeistisk grundsyn i hvert fald da havde bundfældet sig i hans politiske overbevisning¹⁴⁵).

Også Rode bevidnede georgeismen sin levende interesse, men altid i uforpligtende vendinger. Det er næppe forkert at sige at den for ham var en idé han var fuldt parat til at føre politik på når det kunde betale sig. Hans nølertaktik, hans forbehold og hans lejlighedsvis misforståelser irriterede georgeisterne, men det var af de radikale ledere dog først og fremmest ham de stod i kontakt med og søgte at indvirke på¹⁴⁶).

Om Munch har Jakob E. Lange vidnet at han var »kølig stemt«¹⁴⁷). Når Lange mener at denne omstændighed var medvirkende årsag til at Odense-programmet forsigtigt talte om ejendomsskyldens omdannelse »under hensyntagen til principperne for en grundværdibeskatning«, er det imidlertid, som ovenfor nævnt¹⁴⁸), ikke rigtigt. Både Munch og Rode var allerede fra 1905 parat til at gå ind for ejendomsskyldens omdannelse til grundskyld¹⁴⁹). Der er i det hele næppe grund til at opfatte Munch som i realiteten synderlig køligere end Rode. Hans interesse for og saglige arbejde med prøvevurderingerne 1910–12 var længe Det radikale Venstres betydeligste indsats i praktisk georgeisme. Derimod er det rigtigt at han tydeligere end Rode gav udtryk for et skeptisk syn på den georgeistiske helhedsopfattelse¹⁵⁰), som han utvivlsomt betragtede som en utopi.

Edvard Brandes havde ikke meget tilovers for georgeismen og lagde heller ikke i rigsdagen skjul på sin opfattelse. I partiet betonedede han gentagne gange¹⁵¹) at han ikke var nogen modstander af jordskyld, men

¹⁴⁴) Cf. p. 258.

¹⁴⁵) RA. Rodes arkiv, till. II D, 20. 2. 1905; br. fr. Niels Bransager 26. 10. 1910 og 8. 12. 1911.

¹⁴⁶) Jvf. især hans omfangsrige korrespondance med S. Berthelsen (RA. Rodes arkiv).

¹⁴⁷) Lange, *op. cit.*, p. 112.

¹⁴⁸) Cff. pp. 254–55; *DRV 1905–1955*, p. 48.

¹⁴⁹) Cf. S. Berthelsen til Rode 1. 7. 1904 (RA. Rodes arkiv).

¹⁵⁰) Cff. pp. 255, 267, 270; RA. Rodes arkiv, 19. 2. og 17. 12. 1910.

¹⁵¹) Cff. pp. 272, 276.

blot ikke ganske havde kunnet overse spørgsmålet, en tilføjelse der formentlig havde et vist ironisk anstrøg. Det var dog ham der som minister fik gennemført de forskellige vurderinger, og en principiel kamp mod georgeismen indlod han sig overhovedet ikke på. Hans modstand var af en mere stille og elastisk art. Måske har antigeorgeistiske motiver spillet ind når han fik Hassing Jørgensen placeret i det andet ministerium Zahle¹⁵²), en udnævnelse som vakte ængstelse og sine steder vrede i georgeistiske kredse¹⁵³). Men væsentligere var den modstand Brandes selv kunde yde i kraft af sin meget stærke stilling i ministeriet¹⁵⁴), og som især betød noget i dettes sidste år. »Jeg forstår [nu] bedre«, skrev Berthelsen til Rode¹⁵⁵), »hvad en fremtrædende og anset Partifælle ... skal have udtalt, at Finansminister Brandes er den store og eneste Hindring for at vort Parti kan gaa frem efter sit Program«. Lange vurderede forholdet anderledes. »Brandes«, sagde han¹⁵⁶), »har ikke kunnet opdage denne skattekilde, men den egentlige hindring indenfor partiet ligger hos yngre kræfter«.

Formentlig tænkte Lange især på Zahle. Ovenfor er nævnt hvorledes denne allerede i 1905 overfor georgeister havde bevidnet sin sympati for deres tanker¹⁵⁷). I 1910 ytrede han i forhandlinger med jordudvalget¹⁵⁸): »Jeg har sent sluttet mig til grundværdibeskatningen«, og: »Jeg kan slutte mig til grundværdiskatten til afløsning foreløbig af ejendomsskylden, senere måske af flere [skatter]«. Tilslutningen var utvivlsomt politisk bestemt. Zahle blev aldrig nogen aktiv ven af grundskyld, og for georgeismen som sådan havde han kun foragt tilovers. Om en fremtrædende journalist og partifælle bemærkede han: »Fæet er ... troende Georgist«, til Brandes skrev han i efteråret 1919¹⁵⁹): »Paa de Punkter, hvor De er uenig med Partiet (o: en Del deraf), er jeg det ogsaa ... Ideen om Jordskyld i Betydning højere Skat paa Jorden er efter min Mening noget Vrøvl, som kun har bredt sig fordi vi ikke har imødegaaet det offentligt.« Selv om denne udtalelse er præget af hensigten: at overtale Brandes til at blive i ministeriet, giver den snarere et rigtigt billede af Zahles holdning end de uforbindende venligheder han lod falde til georgeister, og bekræfter hvad Lange skrev i sine erindringer¹⁶⁰), at »Zahle og hans nærmeste kreds vedblev at være modvillige«.

Gennem disse fire-fem mænd måtte georgeismen gøre sig gældende

¹⁵²) *DRV 1905-1955*, pp. 143-44.

¹⁵³) RA. Rodes arkiv, till. II D, 17. 9. 1913.

¹⁵⁴) *DRV 1905-1955*, p. 177.

¹⁵⁵) RA. Rodes arkiv, br. fr. S. Berthelsen 13. 10. 1918.

¹⁵⁶) *DRV's arkiv*, hovedbestyrelsesm. 21. 11. 1919.

¹⁵⁷) Cf. p. 261.

¹⁵⁸) RA. Rodes arkiv, till. II D, 19. 2. og 17. 12. 1910.

¹⁵⁹) Kgl. Bibl. Edvard Brandes' papirer, br. fr. C. Th. Zahle 15. 10. 1919.

¹⁶⁰) *Op. cit.*, p. 117.

hvis den skulde præge Det radikale Venstres politik, og vejen gik igennem landsforbundets kompetente forsamlinger for hvis tilkendegivelser Rode i måske særlig grad, men lige så vel Munch og også Zahle var meget følsomme. Af samspillet mellem partiorganer og lederkreds formedes partiets linie.

I det snævre forretningsudvalg sad der altid nogle georgeister, i hovedbestyrelsen var de bredt repræsenteret, og på landsmøderne var de i betydeligt flertal, skønt økonomiske omstændigheder i ikke ringe grad holdt husmændene borte derfra¹⁶¹). Det bør imidlertid erindres for det første at de enkelte georgeisters anskuelser kunde være indbyrdes ret forskellige og mere eller mindre vidtgående, og for det andet at disse mænd ved siden af at være georgeister også var radikale, d. v. s. at de, med enkelte undtagelser som Sophus Berthelsen, ikke udelukkende lod sig bestemme af hensyn til deres georgeistiske idé, men også havde tanke for partiets trivsel og dets øvrige ideers fremme. Adskillige georgeister gik det som f. eks. Nielsen Svinning og Jens Andersen at det sidste hensyn, efterhånden som de beklædte fremtrædende tillidsposter i partiet, vejede tungere til end det første. At dele partiets folk op i georgeister og andre vilde, selv hvis det lod sig gøre, være temmelig intetsigende. Det afgørende er ikke dette, men i hvilken grad georgeismens idé og dens enkelte elementer formåede at gøre sig gældende i de kredse af mere og mindre og slet ikke georgeistisk sindede mennesker som udgjorde de forskellige lag i Det radikale Venstres ledelse, og som til stadighed var under indflydelse af og tog hensyn til andre ideer, både ideer som stod i egentlig modsætning til den, og ideer der, som de forsvarspolitiske, var uden forbindelse med den, men som den alligevel måtte konkurrere med om fortrinsretten.

Årsager til modstanden.

Landsmøderne mødte næsten altid georgeistisk set vidtgående forslag med bestemt afvisning, hvorimod konkrete skridt til opnåelse af bestemte begrænsede resultater lige så regelmæssigt vandt bred tilslutning¹⁶²). Imidlertid slog selv denne landsorganisationens mådeholdne georgeisme temmelig langsomt igennem i partiprogrammerne og endnu senere i den førte politik. Til stadighed holdt Munch og Rode igen, under udfoldelse af en næsten virtuos forhalingsteknik¹⁶³), skønt de ikke selv kan opfattes som modstandere af georgeismen i denne skikkelse. Hvorfor?

I partiets første år spillede utvivlsomt hensynet til Zahle og adskil-

¹⁶¹) RA. Rodes arkiv, till. II D, 3. 11. 1909.

¹⁶²) Cff. pp. 259, 262-63, 266, 269, 272, 273-74, 276-77.

¹⁶³) Cff. pp. 258, 262-63, 266, 268, 269, 271, 273, 276.

lige i Folketingets Venstre en rolle, og i årene op mod 1920 spores et lignende hensyn til Brandes tydeligt. Men dette er langt fra en tilstrækkelig forklaring. Zahle og i hvert fald i lidt yngre år også Brandes var for meget politikere til på et sådant punkt at have villet lade egne opfattelser træde hindrende i vejen for en frugtbar politik. Deres aversion må have hentet styrke fra en overbevisning, både hos dem selv og andre, om at georgeismen netop ikke var en for Det radikale Venstre frugtbar politik.

Der var indenfor partiet, særlig i København, adskillige bestemte modstandere af georgeismen, hvem selv mindre indrømmelser til dens synspunkter bød imod. Det gjaldt en række af partiets betydeligste mænd i universitets- og forretningsverdenen, såvel som længe dagbladet *Politiken*. Berthelsen talte i denne forbindelse om »københavnske Monopol-Interesser«¹⁶¹). Selv om de nævnte kredse formentlig havde en indflydelse som var betydelig større end den tilslutning de kunde samle på landsmøderne, og det på mange måder var af vigtighed for lederne at fastholde dem i partiet, kan dog heller ikke deres holdning yde mere end et bidrag til besvarelsen af det stillede spørgsmål.

Det samme gælder hensynet til samarbejde med Socialdemokratiet. Samarbejdet måtte styrke de tendenser i partiet, repræsenteret ikke mindst af Munch og Rode, som pegede frem mod velfærdsstatens ideologi. Georgeismen var i sit grundsyn antisocialistisk, men hvad den mådeholdne georgeismes konkrete krav angik, viste udviklingen, allerede i den her behandlede periode, at det ingenlunde var umuligt at vinde socialdemokratisk støtte i arbejdet for dem¹⁶⁵).

Gang på gang blev det under forhandlinger i partiet fremhævet at georgeismen endnu ikke var forstået af det brede folk. Det gjorde ikke blot Rode og Munch, men også talrige mindre fremtrædende partifæller, og selv om en georgeist som Villads Christensen, øjensynligt lidt irriteret, kunde pointere at partiet ikke måtte blive ved at skyde sig ind under »manglende oplysning« blandt vælgerne¹⁶⁶), var det en nok så realistisk vurdering når Jakob E. Lange i forbindelse med sin opstilling som kandidat i Frederiksværk-kredsen skrev til Rode¹⁶⁷) at hans radikale økonomiske anskuelser vel nok på sine steder kunde gøre det vanskeligere at gennemføre hans valg end valget af en radikal kandidat uden sådant særpræg.

Dette var utvivlsomt noget meget væsentligt. Mændene fra 1905

¹⁶¹) *Ret*, 6. årg. (1909-10), p. 15.

¹⁶⁵) Georgeisterne var ikke blinde for denne mulighed; f. eks. sagde Villh. Asmund: »Georgeismen interesserer vel i socialdemokratiske kredse de menige, men en mand som Gustav Bang raser imod den; dog vil socialisterne måske en dag opdage den og vil påstå at P. Knudsen har indført den!«, og Lange var enig med ham (RA. Rodes arkiv, till. II D, 19. 2. 1910).

¹⁶⁶) RA. Rodes arkiv, till. II D, 27.-28. 2. 1909.

¹⁶⁷) RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 18. 10. 1908.

havde næret lyse forhåbninger om at det skulde gå det J. C. Christensen'ske Venstre ligesom de Moderate efter forliget så de Radikale vilde blive det egentlige, store Venstre-parti. Disse forhåbninger blev skuffet i 1906, levede op i 1909 og igen i 1913 og døde ikke helt før 1920. Men skulde de blive til virkelighed, måtte størsteparten af gårdmændene vindes for partiet. Her var georgeismen en anstødssten. Uanset at der var adskillige georgeistisk sindede gårdejere indenfor partiet selv, var standens store flertal mest tilbøjelige til i grundskyld at se øget skat på deres erhverv og til at betragte høje jordpriser som et tegn på egen velstand. Det var ganske rigtigt når en diskussionsdeltager på landsmødet i 1910¹⁶⁸⁾ sagde: »Reformpartiets antimilitarister kan ikke forsone sig med georgeismen«. Selv K. J. Møller, en ivrig georgeist og på det tidspunkt folketingsmand, sagde ved samme lejlighed at man i den foreliggende situation ikke skulde gå så vidt som foreslået i jordudvalgets betænkning; det vilde skade partiet under valgkampen. Det er således ikke svært at forstå ledernes iver i 1909 og 1910 for at holde georgeistiske synspunkter i baggrunden, og ligesom dengang på militærspørgsmålet skulde der i 1913 vindes stemmer på grundlovssagen og i 1918 på neutralitets- og forsyningspolitikken. Når andre sager på den måde til stadighed skød sig frem i forgrunden, beroede det til syvende og sidst på at georgeismen ikke havde tag i andre befolkningslag end store dele af husmandsstanden.

Husmændenes georgeisme.

Til gengæld var der hos alle Det radikale Venstres ledere en klar og ofte tilkendegivet forståelse af at husmændenes tilslutning var af afgørende betydning for partiet. Ikke mindst hos Zahle. »Det radikale Venstre bør altid være i god føling med husmændene«, sagde han f. eks. i 1910, »det er det parti der bedst kan hjælpe husmændene til bedre kår og større politisk indflydelse«¹⁶⁹⁾, og forskellige notater i hans dagbog fra krigens år¹⁷⁰⁾ vidner utvetydigt om at denne overbevisning stak dybt i ham. Det var sikkert hensynet til husmændene som gjorde at Zahle aldrig i partiet tog en åben kamp op imod de georgeistiske skatteteorier, som han ellers, efter ovennævnte bemærkning til Brandes¹⁷¹⁾ at dømme, nok havde haft lyst til at slå ned.

Denne omstændighed vidste partiets georgeister naturligvis at benytte sig af. »Socialdemokraterne kan tage en stor del af husmændene«, sagde Lange, »hvis en radikal politik ikke kraftigt udnytter husmændenes stemning for georgeismen«, og argumentet blev i talrige variationer gentaget af ham selv og andre. Lange sagde også: »Det

¹⁶⁸⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 23.-24. 4. 1910.

¹⁶⁹⁾ Ibid., 19. 2. 1910.

¹⁷⁰⁾ RA. Zahles arkiv, dagbogsoptegnelser 25. 12. 1914, 20. 1. og 19. 3. 1915.

¹⁷¹⁾ Cf. p. 287.

skær af sociale fremskridt Det radikale Venstre har, skyldes os georgeister«, og ved en anden lejlighed bemærkede han at det var grundværdiskatten der lagde bund i det radikale program, altså den samme tankegang som hos Moesgaard Kjeldsen fik et nok så bastant udtryk: »Menigheden må se at vi har mere end menneskerettighederne, vi har også madspørgsmål på programmet«¹⁷²⁾. Således blev både taktiske og ideelle argumenter flittigt bragt i anvendelse.

Husmændenes egne ledere støttede til stadighed de georgeistiske bestræbelser i de kompetente radikale forsamlinger, hvor så mange af dem i tidens løb havde sæde: Karl Hansen, Ankerstræde, Jensen Vandman, Emil Rasmussen, Niels Frederiksen, Jens Holdgaard, Jeppesen-Drusebjerg, N.P. Andreasen, og deres egne organisationer bakkede dem, uanset at ikke alle husmænd var georgeistisk sindet, til stadighed op gennem resolutioner. Derimod forekommer der i det her benyttede, omfattende materiale så at sige aldrig eksempler på at husmandsførerne anvendte en principielt georgeistisk argumentation; den lod de folk som Starcke, Lange eller Berthelsen om, mens de selv koncentrerede sig om at understrege de krav som havde konkret interesse for deres bevægelse. De forlangte lige skat på lige jord – »skattelovene«, sagde Knud Thøgersen i 1905, »er et angreb på det store økonomiske arbejde husmændene har gjort med den danske jord«¹⁷³⁾ –, de ønskede grundværdibeskatningen stærkt forøget fordi de deri så et middel til at tvinge jord frem på markedet til rimelige priser, så nye brug kunde oprettes og bestående udvides, i øjeblikket og i fremtiden – »en rationel grundværdibeskatning nu vil berede vejen for kommende slægter til jorden«, sagde Niels Frederiksen i 1918¹⁷⁴⁾ – og de ønskede at de nye brug skulde oprettes på jordrentevilkår, som vilde gøre brugerne mindre følsomme for det prisfald der ventedes at komme, samtidig med at udstykning under andre former vilde have været vanskelig at bringe i stand efter væksten i jordpriserne før og under krigen.

Som det vil ses ved sammenligning med det ovenfor¹⁷⁵⁾ anførte, var det netop disse for husmandsbevægelsen centrale krav der banede sig vej ind i Det radikale Venstres program, og det var de samme krav der kom til udtryk i dets rigsdagsgruppes politik, hvad udstykningspolitikken angår hurtigt og med resultat, med hensyn til grundskyldsforslagene derimod sent og rent agitatorisk.

Når Langes tålmodighed blev sat på hårde prøver, kunde det ske at han gav sin mening skarpere udtryk end vanligt. Et sådant tilfælde er nævnt ovenfor¹⁷⁶⁾. Et andet indtraf i efteråret 1919 da fremsæt-

¹⁷²⁾ RA. Rodes arkiv, till. II D, 19. 2. 1910, 13.–14. 5. 1911.

¹⁷³⁾ Ibid., 9. 12. 1905.

¹⁷⁴⁾ RA. Det rad. Venstres prot., 24. 9. 1918.

¹⁷⁵⁾ Cff. pp. 281–82.

¹⁷⁶⁾ Cf. p. 268.

telsen af grundskyldsforslaget trak så længe ud; han skrev da til Rode¹⁷⁷) at det af rigsdagsgruppen nedsatte jordudvalg vist udelukkende havde været optaget af politisk-taktiske synspunkter (om forslaget var i husmændenes favør o. s. v.), og at det derfor var gået ud over den saglige gennemarbejdelse. Det vil naturligvis sige det samme som at for de radikale politikere kom husmandsinteresserne i første række, georgeistiske synspunkter i bedste fald i anden.

En af de ting Lange var mest utilfreds med, var at forslaget vilde lade et skattefrit fradrag, hvis begrundelse var den af krigsforholdene fremkaldte høje jordpris, vedvare over mere end én vurderingsperiode; det vil føre til, skrev han, at »vi vil møde råbet om husmændene der nok vil have lige skat på lige jord for gårdmænd, men ikke for sig selv«. Men i den henseende talte han for døde øren. Både ved denne og tidligere lignende lejligheder gik Det radikale Venstres politik, som ovenfor nævnt¹⁷⁸), direkte imod georgeistiske principper og vel at mærke med husmandsførernes tilslutning.

Afsluttende bemærkninger.

I hele den her behandlede periode var Det radikale Venstre ubestrideligt det parti i hvilket georgeistiske anskuelser stærkest gjorde sig gældende. Overbeviste georgeister virkede energisk og tit med stor dygtighed indenfor dets rammer. De opnåede at gøre en række af deres ønsker i mådeholden form til punkter på partiets program og til led i dets politik. At dette lykkedes dem, trods modstand eller træghed i partiets kerne, beroede i høj grad på at disse mådeholdne krav også var husmandsbevægelsens. At det skete i et langsommere tempo og, især for den praktiske politiks vedkommende, i mindre omfang end i husmandsorganisationerne, finder sin væsentligste forklaring i den omstændighed at deres ønsker ikke udenfor husmandsstanden havde synderlig folkelig baggrund. For så vidt var det ikke lidt der blev nået. Derimod havde georgeisterne næsten aldrig held med at vinde tilslutning til udtryk for selve deres grundsyn. De kunde i så henseende slet ikke mobilisere tilstrækkelige kræfter til at overvinde den skepsis de mødte, og den indflydelse som andre social-radikale anskuelser øvede over sine.

Når partiledelsen til stadighed holdt igen overfor de i partiets kompetente forsamlinger og især på landsmøderne fremtrædende georgeistiske stemninger, kunde det hænde at en ivrig georgeist erklærede: »Det er ikke vælgerne der skal rette sig efter de herrer inde på rigsdagen; det er dem der skal rette sig efter vælgerne«¹⁷⁹). Udtalelsen var

¹⁷⁷) RA. Rodes arkiv, br. fr. Jakob E. Lange 22. 11. 1919; cf. p. 278.

¹⁷⁸) Cff. pp. 284-85.

¹⁷⁹) RA. Rodes arkiv, till. II D, 13.-14. 5. 1911 (husmand Peter Ellekjær).

i overensstemmelse med radikal tradition. Men ved samme lejlighed, landsmødet i Randers 1911, sagde en modstander: »Selv om georgeisterne kan få flertal i denne sal, kan de ikke få det blandt vælgerne«¹⁸⁰). De to udtalelser belyser tilsammen den omstændighed, kendt også fra andre tider og andre partier, at de i organisationerne og særlig på landsmøderne virksomme vælgere var de ivrigste, af en idealistisk anskuelse som georgeismen varmt tilskyndede til at gøre en særlig indsats og netop derfor ikke repræsentative for vælgernes flertal. Dette indså de klogeste af georgeisterne meget vel og indrettede sig derefter. »Glad er jeg...«, skrev Lange privat efter valget i 1910¹⁸¹), »over, at vi ikke påtvang det radikale parti *vore* ideer at gå til valget på, så havde vi jo fået skylden, og det vilde være næsten umuligt fremtidig at få dem til at gøre vore ideer til deres egne i en kamp«.

Denne afhandling blev indledt med et citat af Ove Rode, de ord fra hans Gimle-tale hvori han udtrykte sin tro på social-radikale ideers samarbejde for tilvejebringelse af bedre tilstande end de herskende. Lidt længere fremme i talen¹⁸²) hed det: »Alle social-radikale ideer, alle de ideer som går ud på at søge ned til ondets rod, hvad enten de nu kalder sig socialisme eller georgeisme eller de blot er udtrykte i et politisk partiprogram, må være dem som det tilkommer os at arbejde med for at skabe en bedre fremtid«.

Det er værd at hæfte opmærksomheden ved disse ord. Som social-radikale ideer nævner Rode tre: socialisme, georgeisme og de i et partiprogram udtrykte ideer. Ved partiprogrammet tænkte han naturligvis på det i maj samme år vedtagne arbejdsprogram for Det radikale Venstre. Med *socialisme* mente han ikke marxismen, men bestræbelser for ved anvendelse af statsmagten, hans eget »nye indenrigsministerium«, at lægge en plan for samfundshusholdningen til gavn for de økonomisk svage. Betegnelsen var en venlighed mod regeringens socialdemokratiske støtteparti, men tanken bag ordet også udtryk for at der hos Rode selv og i hans parti var ved at ske en styrkelse af de idéelementer som pegede frem mod hvad en senere tid har kaldt velfærdsstaten. Som tredje komponent nævnte han georgeismen. Hverken til den eller til socialismen bandt han sig. Men de skulde begge have adgang til i samarbejde med de social-radikale ideer i arbejdsprogrammet at forme fremtiden. Vinkende med samme venlighed til socialister som til georgeister kaldte han til samling om arbejdsprogrammets konkrete social-radikale punkter. På den vis kan hans ord læses som en træffende karakteristik af georgeismens på en gang væsentlige og begrænsede betydning som element i det social-radikale idékompleks.

¹⁸⁰) RA. Rodes arkiv, till. II D, 13.-14. 5. 1911 (læge Bille Top).

¹⁸¹) RA. Langes arkiv, br. t. Leila Lange, f. Larsen, 23. 5. 1910.

¹⁸²) Rt. 1916/17, F. sp. 855.